

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Філологічний факультет
Кафедра української літератури

**ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА
(НА МАТЕРІАЛІ ЛИСТУВАННЯ З ВАЛЕРІЄЮ АНДРІЄВСЬКОЮ)**

Кваліфікаційна робота

Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:

студентки 2 курсу, 602 групи

здобувач другого рівня вищої освіти

ОПП «Українська мова та література»

спеціальності 035 Філологія

Девдюк Лілія Іванівна

Керівник: кандидат філологічних наук,

доцент. Чолкан В. А.

Рецензент _____

До захисту допущено

на засіданні кафедри № ____

від ____ листопада 2024 р.

Завідувач кафедри _____ доц. Валентин Мальцев

Чернівці - 2024

Анотація

Про автора кваліфікаційної роботи: Девдюк Лілія Іванівна, студентка 6-го курсу філологічного факультету Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Місто та рік написання: Чернівці, 2024.

Основні положення: У магістерській роботі встановлено особливості та значення листування у культурному житті 60-х років XX століття та в українському літературознавстві; проаналізовано жанрово-стильову суть епістолярної спадщини шістдесятників; описано специфічні ознаки епістолярного тексту; визначено тематику, проблематику та провідні мотиви листів Євгена Сверстюка; розглянуто художньо-образну систему листування Євгена Сверстюка з дружиною Валерією Андрівеською (архетипи, символіка, тропіка).

Ключові слова: архетип, «в'язень сумління», дисидент, епістола, епістолографія, епістолярій, рух Опору, символіка, тропіка, шістдесятництво.

Annotation.

About the author of the qualification work: Devdiuk Liliia 6th year student of the Faculty of Philology, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

City and year of writing: Chernivtsi, 2024.

Main points: The master's thesis establishes the features and significance of correspondence in the cultural life of the 60s of the twentieth century and in Ukrainian literary studies; analyses the genre and style essence of the epistolary heritage of the Sixties; describes the specific features of the epistolary text; identifies the themes, issues and leading motives of Yevhen Sverstiuk's letters; considers the artistic and figurative system of correspondence between Yevhen Sverstiuk and his wife Valeria Andrievska (archetypes, symbolism, tropics).

Keywords: archetype, 'prisoner of conscience', dissident, epistle, epistolary, epistolary, Resistance movement, symbolism, tropics, sixties.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

Л. І. Девдюк
(підпис)

ЗМІСТ

ВСТУП	5
РОЗДІЛ I. ЕПІСТОЛЯРНА ЕСЕЇСТИКА ЯК ФЕНОМЕН ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ: ЗА ЛИСТАМИ УКРАЇНСЬКИХ В'ЯЗНІВ СУМЛІННЯ.....	10
1.1. Шістдесятництво – феномен ХХ століття.....	10
1.2. Листи як різновид епістолярного стилю.....	14
1.3. Епістолярна спадщина українських в'язнів сумління.....	20
Висновки до I розділу.....	27
РОЗДІЛ II. ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНИЙ ВИМІР ЕПІСТОЛЯРНОЇ ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА.....	29
2.1. Євген Сверстюк – український дисидент, філософ, літературознавець, громадський діяч.....	29
2.2. Філософські та етичні принципи епістолярію Є. Сверстюка.....	36
Висновки до II розділу.....	46
РОЗДІЛ III. ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА В КОНТЕКСТІ ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ШІСТДЕСЯТНИЦТВА.....	48
3.1. Тематика та проблематика епістолярію.....	48
3.2. Провідні мотиви листів Євгена Сверстюка	61
Висновки до III розділу.....	66
РОЗДІЛ IV. ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНА СИСТЕМА ЛИСТУВАННЯ (АРХЕТИПИ, СИМВОЛІКА, ТРОПІКА).....	68
4.1. Табірний епістолярій Євгена Сверстюка.....	68

4.2. Специфіка епістолярного жанру Євгена Сверстюка.....	77
Висновки до IV розділу.....	87
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	93

ВСТУП

Шістдесяті роки минулого століття позначилися сплеском соціально-політичних протестів майже в усій Європі. Україна, яка на той час ще входила до складу СРСР, не стала винятком. Шістдесятники – це суспільно політичний та культурний феномен духовного життя другої половини ХХ століття. Керуючись передусім критеріями етики й естетики, представники молодшої генерації змогли не лише відродити справжні риси інтелігенції, яка є неодмінною запорукою формування нації та демократичного суспільства, а й піднести рівень національної культури, орієнтуючись на кращі зразки світового мистецтва.

Своїм життєвим подвигом митці переконливо довели, що національна самобутність незнищенна, за будь-яких обставин вона закорінена в надрах рідної землі і лише чекає на весну оновлення, хай навіть оманливу, із заморозками, якою була хрущовська відлига.

Саме творці нової генерації зуміли змінити обличчя української культури, що до того була здебільшого провінційною за своїм духом та повністю підпорядкованою ідеологічним нормам. Вони не тільки змогли все це подолати, а й заклали духовну основу нашої незалежності.

В українській філологічній науці в останні роки (у мовознавстві та літературознавстві) спостерігається зростання зацікавленості дослідників автобіографічними й епістолярними жанрами, а особливо – епістолярною спадщиною письменників. На наш погляд, привабливість листів для науковців зумовлена значним потенціалом, властивим епістолам як об'єкту досліджень різних галузей науки: історії, психології, мовознавства, літературознавства, культурології, філософії тощо.

Листи проявляють себе як факти особистого життя своїх авторів. Така епістолярна спадщина стала частиною культурного життя нації. За приклад може свідчити епістолярій Ф. Прокоповича, Г. Сковороди, Т. Шевченка, П. Куліша, І. Франка, М. Драгоманова, Лесі Українки, М. Коцюбинського, Є. Маланюка, М. Зерова, Івана Багряного, О. Довженка, О. Гончара, В. Стуса та інших відомих особистостей.

Залучення епістолярних текстів до наукових студій надасть можливість науковцям значно поглибити філологічну основу студіювання мовного літературного процесу конкретної доби та з точністю проаналізувати конкретні події, обставини, які були в основі цього процесу.

Суперечливі підходи до жанру та стилю кореспонденцій письменників доводять неоднозначну специфіку цього художньо-документального мовно-літературного процесу. Листування для українських письменників було досить продуктивним видом спілкування, а іноді це була єдина можливість поговорити з друзями і близькими людьми, однодумцями і опонентами.

Листування стало об'єктом дослідження різноманітних наукових дисциплін та галузей: філософії (Л. Гусякова, П. Клакін, М. Коган), історії (В. Сметанін, Ю. Шаповал), епістології (В. Сметанін), лінгвістики (Т. Зоріна, В. Передрієнко, К. Ленець, М. Пилинський), психолінгвістики (Т. Дрідзе), культурології (А. Крат, М. Коцюбинська), народознавства (М. Дмитренко, П. Ротач), педагогіки (Є. Пасічник, О. Губко), психології (Г. Костюк).

Сучасні публікації листів українських письменників засвідчують їх різноманітність як в академічній, так і в науково-популярній площині, виявляють посилений інтерес літературознавців до змісту листування. Слід зазначити, що попри занепад листа як засобу комунікацій у сучасному житті, у літературознавстві спостерігається посилений інтерес до вивчення письменницького епістолярію.

Актуальність теми нашої роботи полягає в тому, що є потреба точного визначення жанру епістолярію у творчості шістдесятників та існує необхідність вивчення епістолярної спадщини в'язнів сумління.

Епістолярна спадщина вітчизняних митців слова була предметом наукових досліджень Л. Вашків, О. Галича, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, Ж. Ляхової, Ю. Шереха та інших. Листування письменників перевидається і коментується з позицій сучасного літературознавства, досліджується його місце та значення в історико-культурному процесі та розвитку духовної культури. Однак залишається гостра потреба у відтворенні цілісної картини певного часу, знаходженні і публікуванні

листів письменників новітньої літератури, ґрунтовному їх коментуванні й осмисленні.

У листах шістдесятників відтворено не тільки факти їх власної біографії, а навіть настрої суспільства, ідеологічні та культурні, художні та естетичні проблеми, представлено картини життя і побуту другої половини ХХ століття.

Загальновідомо, що жанровими різновидами епістолярію є листи, телеграми, записки, спогади, щоденникові записи, вітшувальні листівки, пам'ятні написи тощо.

Чільне місце в епістолярній спадщині Є. Сверстюка посідає листування письменника з дружиною Валерією Андрієвською. У 2019 році у видавництві «Дух і Літера» виходить друком книга «Євген Сверстюк – Валерія Андрієвська: Листування». Листи надруковані у трьох досить об'ємних виданнях, які датуються. Це досить чутлива переписка люблячих людей, які були розлучені радянською системою. Їхні душі зігрівали одна одну, зійшовшись в епіцентрі своєї любові – єдиної донечки. Листи подані у хронологічному порядку, що вказує на цілісність історії стосунків подружжя.

У цих текстах простежується декілька сюжетів. Насамперед – родинний – це ласкаві послання, адресовані дружині та доньці, насичені зменшено-пестливою лексикою, оригінальними ніжними звертаннями, як-от: “любі мої дівчата”, “світла Лілянка”. Дружина називає коханого чоловіка “дорогий”, “любий”, дочка – “любий таточко”. У цих листах письменник виявляє хвилювання про своїх найрідніших жінок – дружину та дочку, висловлює почуття, що переповнюють його в розлуці з рідними людьми.

Другий сюжет – громадянський. У цих листах письменник згадує чимало імен культурних діячів – приятелів, ідейно близьких Євгенові Сверстюку: Івана Бровка, Світлани Кириченко, Михайлини Коцюбинської, Оксани Мешко, Надії Світличної, Віри Ткаченко та інших.

Новизна нашої роботи полягає в тому, що у ній викладено та розглянуто малодосліджений і вивчений таборовий епістолярій українських шістдесятників та здійснено поглиблене дослідження епістолярної спадщини Євгена Сверстюка.

Мета нашого дослідження. Завдяки епістолярію, а саме через вибрані сторінки листування з коханою дружиною Валерією Андріївською, друзями, колегами в Україні та діаспорі, охарактеризувати постать Євгена Сверстюка – поета, перекладача, літературного критика, цінителя слова.

Для реалізації поставленої мети маємо виконати такі **завдання**:

- встановити особливості та значення листування у культурному житті 60-х років ХХ століття та в українському літературознавстві;
- проаналізувати жанрово-стильову суть епістолярної спадщини шістдесятників;
- описати специфічні ознаки епістолярного тексту;
- визначити тематику, проблематику та провідні мотиви листів Євгена Сверстюка;
- розглянути художньо-образну систему листування Євгена Сверстюка з дружиною Валерією Андріївською (архетипи, символіка, тропіка).

Теоретичне значення нашого дослідження полягає у тому, що воно розширить та доповнить уявлення про епістолярне спілкування в 60-х роках минулого століття.

Предмет дослідження – епістолярна творчість Євгена Сверстюка.

Об'єктом нашого дослідження є епістолярна есеїстика українських шістдесятників та листи Євгена Сверстюка до дружини Валерії Андріївської, що зібрані у виданні «Євген Сверстюк – Валерія Андріївська: Листування» (Київ, 2019). Ці листи демонструють окремий пласт суспільної та громадської діяльності.

Методологія дослідження. При написанні магістерської роботи послуговувалися методами аналізу, синтезу, індукції, дедукції, узагальнення, порівняльно-історичним методом.

Практичне значення нашої роботи полягає в тому, що її матеріали можуть бути використані на філологічних факультетах у вищих закладах освіти при вивченні курсів «Історія української літератури (другої половини ХХ століття)», на

уроках української літератури у загальноосвітніх навчальних закладах (тема: «Культурне та літературне життя української інтелігенції 60-х років XX століття»).

Апробація роботи. Роботу апробовано на студентській конференції 2022 року (тема доповіді: «Місце листування Євгена Сверстюка у контексті епохи»).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів, кожен з яких містить підрозділи та висновки до кожного розділу, загальних висновків та списку використаної літератури.

Список використаної літератури складає 83 позиції.

Загальний обсяг роботи – 100 сторінки.

РОЗДІЛ I

ЕПІСТОЛЯРНА ЕСЕЇСТИКА ЯК ФЕНОМЕН ЛІТЕРАТУРНОЇ КРИТИКИ: ЗА ЛИСТАМИ УКРАЇНСЬКИХ В'ЯЗНІВ СУМЛІННЯ

1.1. Шістдесятництво – феномен ХХ століття

Шістдесяті роки минулого століття були позначені сплеском соціально-політичних протестів майже в усій Європі. Україна, на той час перебуваючи у складі СРСР, не стала винятком.

Шістдесятництво як суспільно-естетичне явище, культурне відродження, покликане ілюзією великої і непевної перспективи після ХХ з'їзду [25, с. 113], на перший погляд, достатньо вивчене. Але на сьогоднішній день залишається багато питань, що потребують більш детального дослідження, а саме, уточнення самого терміна «шістдесятники». Дисидентство розглядається у кількох аспектах, як рух правозахисний, літературно-мистецьке та культурно-теологічне шістдесятництво.

Літературне шістдесятництво найкраще розглядати крізь призму епістолярної спадщини чільних постатей дисидентського руху – таких, як І. Світличний, В. Стус, Є. Сверстюк, В. Марченко, В. Чорновіл (його діяльність перебуває у площині як літературного, так і правозахисного дисидентства) [21, с. 12].

Щоб зрозуміти, хто такі «шістдесятники» (або їх ще називали «в'язнями сумління»), як виник цей рух, яку роль його представники відігравали у літературному процесі того нелегкого періоду, необхідно глибше зануритися у той час. Важливою подією у процесі десталінізації стала доповідь М. Хрущова на ХХ з'їзді КПРС, де він викривав культ особи Й. Сталіна.

Саме в цей час і відбувалися прояви громадської активності та національного відродження України.

Приблизно у 1956 році, у Києві, був створений Клуб творчої молоді «Сучасник», який згуртував в собі кращих митців. Активними членами цього клубу (Микола Вінграновський, Алла Горська, Іван Драч, Євген Сверстюк, Іван

Світличний та багато інших) організовувалися творчі вечори, розповсюджувалася література, яка належала до самвидаву та була забороненою. Оскільки нове покоління української молоді, творчої інтелігенції на увесь голос дало про себе знати саме у 60-ті роки, то й отримали назву – «шістдесятники». Найпотужніше рух шістдесятників проявив себе в літературі. Цікавими також були й різні творчі пошуки в живописі (А. Горська, О. Заливаха, В. Зарецький, В. Кушнір, І. Марчук, Г. Севрук та ін.); представників кіномистецтва (І. Миколайчук, Л. Осика, С. Параджанов); композиторів (Л. Дичко, В. Івасюк, М. Скорик).

Шістдесятництво доволі часто порівнюють з епохою Ренесансу. Українське відродження пов'язане з вивільненням людини з-під влади ідеології, народженням гуманістичного світогляду, який у центр світу поставив людину й проголосив її найбільшою цінністю. Цій епосі властиве прагнення до гуманності в поєднанні із прагненням краси.

У 1960 році в Києві створений Клуб творчої молоді, який стає центром культурного громадського життя. Євген Сверстюк – активний його учасник разом з іншими представниками: І. М. Дзюбою, І. Ф. Драчем, Л. В. Костенко, І. О. Світличним, Л. М. Семикіною, В. А. Симоненком, Л. С. Танюком та ін. Так, наприклад, за сценарієм Є. О. Сверстюка проводилися вечори пам'яті Тараса Шевченка, Івана Франка, Лесі Українки та ін. Такі вечори проводили, хоч вони мали напівлегальний характер. Ці дії тоді вважали небезпечною антирадянською діяльністю.

Група творчої української інтелігенції в умовах так званої «відлиги» виявила прагнення до пошуку нових форм мистецького самовираження на основі осмислення національного досвіду. У них зростав інтерес до вивчення духовної спадщини свого народу. Проте навіть ознайомитися з творчим доробком багатьох діячів культури минулого було складно. Однак молоді інтелектуали знаходили можливості дедалі глибше й всебічно пізнавати національну духовну спадщину. Саме все це і привело їх на шлях боротьби за оновлення суспільства, створило можливість відмови від тоталітаризму в усіх сферах суспільного буття, зокрема – у духовних процесах за утвердження загальнолюдських моральних й естетичних

цінностей. Так поступово сформувався рух дисидентів. Він відігравав значну роль в культурно-ідеологічних процесах, що відбувалися в Україні.

«Шістдесятників» після їхнього короткочасного яскравого дебюту почала цькувати влада. Одних змусили мовчати, дехто зламався, багатьох ув'язнили. У важких табірних умовах помирали ув'язнені Ю. Литвин, В. Марченко, В. Стус, О. Тихий та багато інших.

Беручи до уваги творчу самотність та непересічність багатьох митців епохи шістдесятництва, особливу увагу все ж належить звернути на І. Світличного, постать якого надзвичайно значуща для української культури другої половини ХХ століття. Він став духовним лідером мистецько-культурного ренесансу та руху опору 60 – 70-х років [21, с. 13]. На нашу думку, без такої активної та цілеспрямованої діяльності І. Світличного не було б такого історичного явища, як рух шістдесятників, не відбулося б тих процесів, які стали загрозою існуючій радянській владі.

На думку Наталії Загоруйко, неабияке значення для усвідомлення внеску Івана Світличного в культурно-національну розбудову духовності ХХ століття мав лист Василя Стуса від 21 листопада 1977 року до Надії й Леоніди Світличних та Павла Стокотельного із заслання, в якому він не лише оцінює поетичну творчість побратима, а й підкреслює його вирішальну роль у кристалізації світогляду плеяди шістдесятників. Друзі й соратники називали Івана Світличного «архітектором шістдесятницького руху» (М. Горинь), «двигуном шістдесятників» (Б. Горинь), «лицарем духу» (Г. Севрук), «нашою Говерлою» (Л. Семикіна), «садівником» (Р. Корогодський), «світлом у темряві» (Віра Вовк), «трудівником» (Є. Сверстюк), «носієм любови» (І. Калинець), поетом і лицарем (Л. Копелев)» [21, с. 13].

Про літературно-критичну, поетичну та перекладацьку діяльність шістдесятників як на волі, так і в таборі писали Г. Костюк («Піднятися вище і літати швидше: Іван Світличний як літературний критик»), І. Дзюба (Душа розпластана на пласі... (передмова до книги поетичних перекладів, поезій і літературно-критичних статей І. Світличного «Серце для куль і для рим», Київ, 1990), М. Коцюбинська

(«Іван Світличний – шістдесятник» (переднє слово до поетичної збірки І. Світличного «У мене – тільки слово», Харків, 1994).

Цікавим і чи не першим дослідженням з вивчення епістолярної спадщини шістдесятників є монографія Михайлини Коцюбинської «Зафіксоване й нетлінне»: Роздуми про епістолярну творчість» (Київ, 2001). Лінгвістичні зацікавлення І. Світличного досліджували Л. Масенко, А. Ткаченко. Л. Тарнашинська підготувала бібліографічний нарис «Іван Світличний: «... Бо – вірою...», а також дослідження під назвою « Письменник як «відкрита система»: домінанта художнього бачення Івана Світличного», а згодом у 2014 році захистила докторську дисертацію на тему «Дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ століття». Говорячи про перші дисертації, присвячені шістдесятникам, на нашу думку, варто згадати роботи І. Добрянської «Творчість Івана Світличного в українській літературі кінця 50-х – 70-х років ХХ століття», Г. Гайович («Літературно-критична діяльність Івана Світличного»), І. Онікієнко «Філософсько-естетичні мотиви лірики поетів-дисидентів» та ін. Звичайно, що без дослідження епістолярної спадщини важко говорити про ґрунтовне вивчення літературної та естетичної концепції Івана Світличного, бо саме листи на літературно-мистецькі теми є головним лейтмотивом таборового епістолярію дисидента. Осмислення таких епістолярних засвідчень-сповідей дасть нам змогу зрозуміти, в яку добу жили дисиденти, побачити її діячів немовби живими.

Епістолярна творчість Василя Стуса («Листи до рідних. Листи до друзів та знайомих. Листи до сина окремим виданням і компакт-диск у виконанні О. Биструшкіна»), В'ячеслава Чорновола («Листи у двох книгах»), Івана Світличного (листи у двох книгах: «Голос доби. Листи з «Парнасу»»), Валерія та Анатолія Шевчуків («Розмова з ворожим підслухом»), «Листи до матері» Валерія Марченка та інші – найважливіші із сучасних публікацій епістолярію шістдесятників.

Епістолярна спадщина шістдесятників є багатограним комплексом, з якого вимальовується декілька тематичних масивів: поетична творчість та художній переклад; літературно-критична діяльність; зв'язок з однодумцями в ув'язненні в

спосіб листування; «педагогічна поема» – листи політв'язнів до дітей; родина й особисте життя; правозахисна діяльність; мистецтвознавчі погляди, естетичні смаки та вподобання; зв'язки з українською діаспорою (Вірою Вовк – Бразилія, Софією Геврик – США, Анною-Галею Горбач – Німеччина, Зіною Генік-Березовською, Орестом Зілінським, Миколою Мушинкою – Словаччина) [21, с. 40].

Епістолярна спадщина І. Світличного, В. Стуса, В. Чорновола – це переважно листи з табору та заслання, тому коли їх читаємо, то перед очима постають картини та образи з таборів, творче життя, проведене за колючим дротом. Такий епістолярій дає нам живий матеріал, щоб зрозуміти, як народжувалися та утверджувалися ці постаті української культури ХХ століття в екстремальних умовах. Важливою ознакою епістолярної спадщини шістдесятників є інформативність, яку вони намагалися донести з-за ґрат не тільки до українців, а й до всього світу.

Особливий науковий інтерес становить діаспорне видання листування Євгена Сверстюка з Юрієм Луцьким (Торонто, 1992), яке припало на період заслання відомого українського дисидента (1980 – 1988) і побачило світ з ініціативи Ю. Луцького. У своїй монографії «Зафіксоване й нетлінне»: Роздуми про епістолярну творчість» М. Коцюбинська на основі листування шістдесятників представляє епістолярну панораму доби, акцентуючи увагу на тому, що саме лист – це важливий автентичний документ, який передає не лише дух часу завдяки хроніці та інформативності, а й фіксує епістолярне *alter ego* митця.

Отже, листи українських дисидентів постають яскравим свідченням доби шістдесятницького руху в Україні.

1.2. Листи як різновид епістолярного стилю

Сьогодні листування як вид спілкування майже не використовується, тому що всі засоби комунікації (інтернет, мобільні телефони), переживши технічну революцію, стають доступними. Звичайно, це призвело майже до занепаду розвитку зв'язного мовлення. Водночас потрібно говорити про епістолярний стиль письма, бо ми живемо у діловому комунікативному світі.

Епістолярну спадщину української історико-літературознавчої думки репрезентують, зокрема, дослідження В. Гладкого та В. Святюця. Важливими є ґрунтовні роботи Л. Вашків, Н. Загоруйко, О. Зарецького, В. Ткачівського та інших, де вивчається і розглядається епістолярний жанр кінця ХІХ – початку ХХ століття. Значним внеском у вивченні приватних кореспонденцій письменників стали праці В. Брюховецького, М. Коцюбинської, В. Кузьменка, М. Острика, Ю. Сивоконя та інших.

Епістолографія (з грецької «*epistole*» – лист, послання та «*grafo*» – описую) – це листування приватного характеру, що в кращих своїх зразках має історико-культурне значення [36, с. 236]. Початком епістолографії можна вважати період античності.

О. В. Сазонова стверджує, що лист як засіб заочного спілкування людей особливо розвинувся у ХVІІ – ХVІІІ століттях. Він використовувався у різних сферах життя (політичному, приватному, офіційному тощо) і був різноманітним за своїм змістом. Поширення листування привело навіть до укладання так званих письмовників, котрі подавали зразки листів мало не на всі випадки життя. Українська епістолографія своїми коренями сягає часів Київської Русі, в епістолярній культурі якої простежуються сліди впливу античної форми. Як жанр, епістолярій з'явився в глибокій давнині, з письмових, напевно, – перший. Тисячоліттями це був єдиний спосіб спілкування між людьми, які перебувають далеко один від одного. Епістолярний жанр – тексти у вигляді телеграм, листівок або листів, якими обмінювалися адресант з адресатом [51, с. 269].

Майстри світової літератури залишили по собі для нащадків багатий спадок. Листи видатних людей є історичними документами, які висвітлюють та дають оцінку подіям, свідками яких були автори послань. Дуже часто такі тексти високохудожні і досконалі за своєю формою та стилем, особливо це стосується епістолярної спадщини письменників.

У цих листах розповідається не тільки про духовне життя, інтереси, різні побутові проблеми, але й часом відображається робота над літературним текстом. Тут є коментарі, що стосуються тематики, композиції, мови твору, який

народжується. Автори ніби обговорюють з читачем безпосередньо творчий процес митця.

Мовознавець П. С. Дудик стверджує, що «епістолярний стиль суттєво і своєрідно відрізняється від інших стилів. Епістолярна форма володіє властивостями теми лірики, що дозволяє автору, «залишатися самим собою» [16, с. 269].

Головною ознакою епістолярного тексту є те, що в його основі викладено матеріали з власного життя, особисті думки автора листа, його почуття і конкретний опис дійсності. Як і інший вид жанру, епістолярний має свою специфіку та притаманні йому риси: форма звертання до адресата, прагнення автора листа змусити його активно діяти. Ознаками епістолярного стилю є логічна послідовність викладу та точність і лаконічність.

На думку П. С. Дудика, «мова з епістолярними ознаками обслуговує специфічне заочно-писемне спілкування однієї особи з іншою (іншими) в найрізноманітніших сферах життя – виробничій, професійній, а найбільше – в побутовій, щоденній, ситуативній. Епістолярне мовлення в своєму типовому вияві – монологічне, проте природними елементами епістолярного тексту можуть стати і діалоги, почуті або прочитані автором, а потім – відтворені в листі» [16, с. 270].

На думку О. В. Сазонової, «до появи книгодрукування межа між особистим листом була відносна, бо роздуми могли бути відкритими. Давні риторики підкреслювали відмінність епістолярного мистецтва від літературно-художньої творчості на тій основі, що завдання листа – «називати речі своїми іменами».

З розвитком людства епоха Просвітництва робить лист одним із основних жанрів, використовуючи його в дусі ідей «виховання». Листування розширило функції народно розмовної мови, виявило її межі побутового вживання. Водночас зародилися елементи сучасного публіцистичного стилю і наукового стилю української літературної мови» [51, с. 270].

Лист виступає засобом заочного спілкування людей у певній сфері життя і є надто різноманітним за змістом, формою і своєю композицією. Епістолярій відображає життя, досвід авторів листування, їхній світогляд, індивідуальні риси. Листи культурних діячів часто стають фактором культурного життя нації.

Зазвичай, автори приватного листування не розраховують на оприлюднення їхніх листів. Вони призначені конкретному адресатові, в основному – друзям чи добре знайомим.

Українська дослідниця Н. Павлик пропонує «виділити в окрему групу епістолярій письменників, адже йому притаманні досить специфічні властивості: написання будь-якої кореспонденції – творчий процес, адже епістола створюється за всіма законами літературної майстерності; у листах обов'язково відбивається індивідуальний авторський стиль; письменник повинен усвідомлювати, що його епістолярна спадщина може бути опублікована для широкого загалу» [48, с. 247].

У своїх листах письменники створюють фактично такий собі образ дійсності. Здебільшого листи літераторів перебувають поза літературними рамками, бо пишучи листа, автор в останню чергу задумується про його художню цінність.

У сучасній енциклопедії «Українська мова» епістолярний стиль визначається як «функціональний різновид літературної мови, який обслуговує сферу письмових відносин і вживається переважно у листуванні» [17, с. 160].

Довідникове видання «Українська мова. Енциклопедія» виділяє «шість стилів (розмовний, публіцистичний, науковий, офіційно-діловий, художній, конфесійний) і наголошує, що не доцільно виокремлювати епістолярний стиль, оскільки його «диференціальні ознаки... перекриваються ознаками більш узагальнених структурно-функціональних стилів (офіційно-ділового, публіцистичного, розмовного)» [74, с. 603].

Із-за своєрідності епістолярного жанру виявляється нечітка межа між листом як фактом літератури і побутовим документом. Листи як текст входять у літературу саме зі сфери побуту. Остаточно не вирішеним наразі залишається питання, чи належить лист письменника до документальної літератури. До документалістики зараховують твори художньо-публіцистичних, науково-художніх і художньо-документальних жанрів, в основу яких покладено документальні матеріали, подані повністю або частково чи відтворені у вигляді вільного викладу.

Погоджуємося з думкою Т. Заболотної, яка вважає, що окремі листи існують як невід'ємні складові частини різних функціональних стилів, а кожна

кореспонденція може вміщувати кілька стилів мови. «До найбільш характерних стильових ознак листів належать: використання звертань у кличний (часто пестливий) формі; наявність традиційних початків і закінчень; використання різноманітних побажань, вітань тощо; невимушений добір мовних засобів; безпосередність у вираженні емоцій; використання лексики і граматичних конструкцій, властивих усно-розмовному мовленню» [20, с. 160].

Лист, на нашу думку, має й певні ознаки розмовної мови, а саме: ситуативність та невимушеність у спілкуванні.

Своєрідність та складність стильового визначення листа, на наш погляд, зумовлюється мовною ситуацією, жанром листа, соціальним рівнем комунікантів, умовами, за яких пишуть лист, формою спілкування, яка залежить від мети і причини спілкування. Ці специфічні властивості листа зумовлюють видову різноманітність епістолярію.

В. Кузьменко вважає, що «окремі кореспонденції є невід'ємними складовими частинами різних функціональних стилів, а, в свою чергу, тканина кожного листа зіткана з кількох стилів мови. Отже, з терміном «епістолярний стиль» можна погодитися лише за умови, якщо комплекс різних стилів прийняти за одне ціле» [34, с. 9]. Г. Мазоха погоджується з таким твердженням і зазначає, що «листи митців художнього слова всупереч обмеженням і регламентації часто ламають епістолярні традиційні штампи, а їх автори – письменники – надають листам, як і художнім творам, самостійної повнозначності, адже і в своєму приватному листуванні вони залишалися передовсім митцями, а лист – зразком їх художнього саморозкриття» [40, с. 88].

Розглянувши листи з погляду лінгвістики, Н. Павлик приходять до висновку, що «комунікативний підхід при вивченні епістолярних текстів дозволяє врахувати специфіку процесу спілкування в кожному конкретному мовленнєвому акті, оскільки комунікативна діяльність, що зумовлює створення листа і сприйняття змісту, має величезне значення для його структури, типу, усвідомлення й осмислення» [48, с. 242].

Можна стверджувати, що лист перш за все сприймається як певний акт комунікації, за допомогою якого певні особи отримують інформацію внаслідок обміну думками на відстані. Різні думки склалися щодо листів письменників. Так, Жанна Ляхова зазначає, що «...специфіка епістолярію як одного з літературних першоджерел полягає в тому, що лист письменника – передусім самоосвідчення, психологічна інтроспекція, а часом – сповідь» [38, с. 87].

Отже, сама сутність і природа листа, його жанрова своєрідність допомагають нам при складанні образу, характеру та темпераменту автора.

М. Коцюбинська впевнена, що «листи дають змогу відчувати безпосередність і глибину самовираження – навіть повніше і достовірніше, ніж ліричні твори, де дається знаки більший елемент художньої «сконструйованості». Для осмислення історичного шляху нашої літератури, відкриття й дослідження українського епістолярію, зауважує дослідниця, справді має неабияке значення – як свідчення особисте, вільне від цензури не тільки зовнішньої, а й внутрішньої. До того ж, саме з листів вільних від цензури, ми здебільшого дізнаємося про письменника як про живу людину – особистість із її нахилами, здібностями, інтересами, почуттями, багатством внутрішнього світу [29, с. 47].

Літературознавиця пропонує своє бачення визначення і ролі листа, як «інтелектуального продукту особливого роду. Текст як багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної свідомості, стилістично неоднорідна, змістовно багатогранна, максимально просто впритул – наближена до буття людини» [29, с. 18]. М. Коцюбинська вважає листи проміжним жанром, оскільки у них «трансформується, висвітлюється окремими вкрапленнями і щоденник, і вірш у прозі, і публіцистичні пасажі, і лірична сповідь, і дидактичні розмисли. І цим переліком жанрова картина листа ніяк не вичерпується» [29, с. 18].

Отже, епістолярні тексти – невід’ємна частина будь-якої національної культури. Особливе місце серед епістолярію митців та громадських діячів 60-х рр. XX століття займає приватне листування українських письменників. Стиль більшості таких листів визначений тим, що вони не призначалися для публікації і не усвідомлювалися письменниками як літературний твір. Завдячуючи оригінальності і

певній глибині самовираження, епістолярій письменників став важливою частиною їхньої літературної спадщини і перетворився з приватних побутових листів на літературний факт.

Основні ознаки епістолярного стилю базуються на потребі реалізації комунікативно-прагматичної єдності *я – ти* (автор листа – адресат). Репрезентація автора й адресата маркована звертаннями, формулами привітання та прощання, підписом, які є обов'язковими компонентами епістолярного тексту. Обрамлення комунікативної єдності *я – ти* реалізується не лише у відборі вказаних обов'язкових компонентів: привітальних та прощальних формул, звертань, підписів, але також і у відборі лексичних та синтаксичних засобів, у специфічному використанні графічних прийомів, у розподілі тексту листа на абзаци – тобто цілісній організації епістолярного тексту [29, с. 58].

Неоднозначність підходів до жанру та стилю кореспонденцій письменників ще раз доводить специфічність цього художньо-документального, мовно-літературного феномену. Листування для українських письменників-шістдесятників завжди було досить продуктивною формою, а інколи і єдиною можливістю спілкування з друзями, близькими, однодумцями й опонентами. У такий спосіб спілкувався, зокрема, і Євген Сверстюк.

1.3. Епістолярна спадщина українських в'язнів сумління

Шістдесятництво як суспільно-естетичне явище неодноразово викликало інтерес сучасних дослідників (літературознавців, лінгвістів, істориків, культурологів, політологів). На сьогодні маємо чимало запитань, які потребують детального дослідження. Українське шістдесятництво виникло передусім як мистецько-громадський рух національно свідомої інтелігенції, яка спромоглася в Україні на етичну революцію.

«В'язнями сумління» називали людей, які відбували покарання або стикалися з репресіями через свої переконання, погляди чи дії, що суперечили політиці влади. Термін «в'язень сумління» часто асоціюють з дисидентськими діячами – тими, хто

виступав проти чинної влади, найчастіше захищаючи права людини, свободу слова та інші принципи, які можуть бути порушені авторитарним режимом чи тоталітарною системою.

Людина, яка стає «в'язнем сумління», відмовляється від виконання наказів чи прийняття поглядів, які суперечать її власним моральним і етичним переконанням. Вона може стати об'єктом репресій, затримань, тюремного ув'язнення чи інших форм покарання.

З матеріалів вільної енциклопедії Вікіпедії відомо, що ««в'язень сумління» (англ. *«prisoner of conscience»*) – особа, яку переслідують і часто ув'язнюють за мирне висловлювання своїх політичних поглядів. Цей термін було введено в обіг ще на початку 1960-х років британським юристом Пітером Бененсоном. Першим в'язнем сумління у 1962 році був празький архієпископ Йозеф Беран, який провів у в'язниці 14 років (1949 – 1963) за проповідь, що засуджувала комуністичний лад у Чехословаччині. Одним із перших радянських в'язнів сумління (1962 р.) був визнаний греко-католицький священник зі Львова Йосип Сліпий. Він провів у таборах 18 років, а згодом був висланий з СРСР.

Найвідомішими в'язнями сумління в Україні були: Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл, Левко Лук'яненко, Михайло та Богдан Горині» [82].

У контексті дисидентського руху термін «в'язень сумління» використовують для того, щоб підкреслити неофіційну боротьбу особистостей проти режиму або системи, де вони проживають, та їхню готовність відповідати за свої переконання. Такі люди залишаються в'язнями не за скоєння злочину, а за вірність своїм принципам і сумлінню.

У передмові до «Правди полинової» Євген Сверстюк розповідав, що більшість людей була просто незгодна, їхнє «сумління не дозволяло йти проти традиції, віри і звичаїв батьків. Вони порушили або хотіли порушити штучні кордони, які вважали чи незаконними, чи неприродними, чи відносними, чи навіть тимчасово-умовними... До них застосовано жорстоке правило: комара вбивають за один укусу.

Окрім ув'язнених, чиї справи документовано, було дуже багато людей, сумління яких протестувало і не могло миритися з фальшем, напівправдою та всіляким глумом над людською гідністю» [55, с. 7].

Епістолярна спадщина шістдесятників вражає багатогранністю та глибиною проблем, які порушують її автори. Саме завдяки цьому листуванню ми довідуємося про цінні біографічні деталі представників руху Опору в Україні та маємо змогу краще відчувати атмосферу тієї доби, зрозуміти суспільно-політичні настрої того часу. Визначне місце у такому епістолярії належить саме матеріалам, пов'язаним із літературною критикою.

Перебуваючи у таборах та на засланні, ув'язнені не мали можливості друкуватися в літературознавчих часописах, адже можливість їм було перекрито ще до арешту. Двері видавництва для них було зачинено, тому все, що думали і могли сказати, висловлювали у листах до рідних та друзів. У таких важких умовах епістолярний жанр набуває нового значення. Адресати, напевне, розглядали ці листи як продовження своєї поетичної, перекладацької, літературно-критичної діяльності. Завдяки епістолярію шістдесятників відбувалося утвердження і самореалізація цих особистостей.

В епістолярній спадщині Василя Стуса бачимо світ його інтересів, осмислення різних літературних явищ. Є. Сверстюк підкреслював, «що листи Василя Стуса до рідних містять роздуми про суть мистецтва, культури, важливі рефлексії з прочитаного, тобто матеріал орієнтований на іншого, ширшого і компетентнішого читача, адже сподівався, що листи знайдуть ще свого адресата» [20, с. 210].

Завдяки епістолярним літературним есеям Євгена Сверстюка вбачаємо авторську критику української та зарубіжної літератури: від Івана Котляревського, Григорія Квітки-Основ'яненка, Марка Вовчка, Івана Франка та Лесі Українки до Альбера Камю та Жана-Поля Сартра. Спостерігаємо і за захопленнями автора східною філософією в особах Ясунарі Кавабати та Кобо Абе; маємо роздуми про поезію Йоганна Вольфганга фон Гете, Райнера-Марія Рільке, Бориса Пастернака

тощо. У листах до дружини автор часто розповідає про свої літературні та наукові зацікавлення. У його табірній бібліотеці було чимало видань, серед яких провідне місце займали «Всесвіт», «Молодь України», «Дніпро», «Літературна Україна» «Иностранная литература», «Литературная газета», «Филологические науки», «Философские науки», «Вопросы философии» та ін. На особливу увагу в періодичних виданнях заслуговували різні критичні статті, роздуми про українську класику без будь-якої сентиментальності.

М. Коцюбинська, цитуючи листи Василя Стуса до дружини і сина, зазначає: «...І. Котляревського читав лише для мови, бо був злий на «Енеїду», не любив її гумору лише тому, що автор жартував на біді. На думку письменника, варто читати старих авторів, представників реалізму – Г. Квітку-Основ'яненка, Марка Вовчка, О. Стороженка, І. Нечуя-Левицького, бо сучасна проза схожа на «бабусину розповідь, як вона була дівкою» [29, с. 176]. Митець усвідомлював потребу в осучасненні української поезії і в листах до дружини і сина писав: «Українська муза ніби одягнена в Шевченків кожух і не просто впріває в нього, а умліває. Такі висловлювання сприймаємо як принагідні думки, зароджені вболіванням за оплаканий стан рідної літератури, її хронологічним відставанням від темпів сучасного художнього розвитку» [29, с. 177].

Читаючи листи В. Чорновола, стає зрозумілим, що він теж чітко визначав критерії оцінки літературних явищ, серед яких виділяв простий, але надійний, який виражався запитанням, що ми можемо показати світові. Критик вважав, що з дожовтневих авторів можна показати світові лише Т. Шевченка, Лесю Українку, М. Коцюбинського, В. Стефаника, В. Винниченка. Творчість Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки, Марка Вовчка, П. Мирного, А. Тесленка, які описували картини народної нужденності, зараховував до домашнього читання, тому що їхнє бачення не виходило за межі історії. Така оцінка перегукується з критичними відгуками В. Стуса.

Василь Стус високо підносив творчість О. Кобилянської, про що писав у листах, переписуючись із сестрою (лист до сестри, 10.05.1974 р.), вважаючи її

модерністкою, представницею психологічного напрямку в українській літературі початку минулого століття. В. Чорновіл зауважував, що саме німецьким впливам, серед яких формувалася як письменниця і людина, вона стоїть дещо осторонь в українській прозі і виокремлюється своєю самотністю.

Василь Стус у листах до дружини критично оцінював поезії І. Франка, наголошуючи на тому, що він прозаїк в поезії; Леся Українка видавалася йому найбільш цікавою у своїх драмах. Він пояснював це тим, що вона жила ще тоді, коли постала нагальна потреба у творенні нової літератури. «Лісову пісню» вважав не найкращою у творчій спадщині Лесі Українки – «вона тільки найніжніша, найтонша, але не найглибша» (до дружини й сина 26.01.1982). Ідейно-естетичний зміст драми-феєрії розкрито через аналіз образів Мавки та Килини – Мавка, говорить він, – для дурних, Килина – для розумних, для тих, хто вважає, що синиця в руках краще, ніж журавель у небі. Для В. Стуса драма-феєрія Лесі Українки – це «драма людського життя: трагедія журавля в небі і гопак свиней на оборі» [67, с. 294].

Поет дуже ретельно ставився до творчості сучасних йому українських авторів. На особливу увагу у нього заслуговувала творчість Романа Андріяшика («Думна дорога»), Романа Іваничука («Четвертий вимір») та твори Володимира Дрозда. Своїй дружині та синові рекомендував звернутися до сучасної світової класики і прочитати романи й оповідання американського письменника Ф.-С. Фіцджеральда та Германа Гессе «Гру в бісер».

У своїх листах до рідних В. Стус розмірковує над особливостями японської вдачі, філософією та культурою Сходу. Радіє з того, що Габріель Маркес отримав Нобелівську премію. Висловлює думки про місце української літератури у світовому контексті (до дружини, 1984), зауважуючи, що на тлі латиноамериканців Хорхе Луїса Борхеса, Габрієля Гарсія Маркеса, Хуана Карлоса Онетті – великих письменників того часу, проза Києва видається дитсадком.

У своїй монографії «Зафіксоване й нетлінне: Роздуми про епістолярну творчість» М. Коцюбинська відзначає «специфічну, виплекану умовами неволі функцію листів, як «своєрідний архів чи «сейф», де автори плекали таку надію – доробок їхній має найбільший шанс зберегтись» [29, с. 135].

Епістолярій Василя Стуса є яскравим прикладом цього жанру літератури, бо саме в листах він надсилав свої переклади, переписував власні поезії, підтвердженням чого є збірка «Палімпсести». Переписка містить дорогоцінні відомості про останню збірку поета «Птах душі», якій не судилося вийти з-за ґрат.

В епістолярній творчості В. Чорновола літературознавчій тематиці теж належить значне і важливе місце. В оцінках сучасної йому літературної критики, як окремих авторів, так і різних тематичних напрямків та стилістичних шукань, багато подібного з есеїстичною творчістю побратимів по перу, а саме – Івана Світличного та Василя Стуса. Його листи до дружини та сестри, а також до письменниці Галини Гордасевич – повністю літературознавчі статті з різними критичними судженнями щодо прочитаного, надають нам право висловлюватися про його епістолярій як про феномен таборової літературної критики, що передавалася саме в листах. В. Чорновіл у одному зі своїх листів до Г. Гордасевич зауважував, що його позиція як літературного критика багато в чому зумовлена обставинами власного життя. У їхній переписці розгорілася полеміка щодо творчості В. Шевчука, і хоч В. Чорновіл погоджувався із закидами, що Шевчукові новели – одноманітні й не виходять зо коло своїх тем і образів, все одно виступав на його захист. Адже саме цьому письменнику вдалося втриматися на особистих позиціях ціною власних втрат. Адже його твори не друкувалися десятиліттями, а це давало змогу очікувати від нього чогось нового і цікавого. Іван Світличний називав В. Шевчука найталановитішим київським прозаїком. В. Чорновіл вважав, що шістдесятники-прозаїки зробили свій внесок в українську прозу, але не змогли піднятися до рівня поетів-шістдесятників. Підкреслював, що це не просто брак таланту, що прозові твори не можуть мати лише підтексти і символи як в поезії, а повинні все називати своїми іменами.

Літературознавець дотримувався думки, що Є. Гуцало використовує безліч слів, а В. Дрозд висвітлює теми колгоспів і революції.

В. Чорновіл не сприймав «фальшиву романтику» О. Гончара, яку почали вважати характерною ознакою української літератури. Творчість Ю. Яновського, М. Хвильового, О. Довженка протиставляв літературному доробку А. Головка, І. Сенченка, Г. Тютюнника. Говорив, що неможливо вийти з твором «Собор» у широкий світ, адже усе це – лише для «домашнього вжитку». Подібну позицію висловлював також Іван Світличний. Він зазначав, що добрий задум твору згубили, по-перше, «патріархально-застарілий стиль»; по-друге, надмірне вживання газетної публіцистики. Щодо офіційної критики твору, Іван Світличний зауважував: «У газетах пишуть і нищівні, і панегіричні статті, але ні ті, ні ті мені не подобаються: ті, хто лають роман, лають роман не за те, що слід би, а ті, хто хвалять, заплющують очі на серйозні вади роману» [29, с. 188]. У листах до дружини і сина (1.06.1981) В. Стус пише, що твір О. Гончара особливої зацікавленості не викликає. Поет згадує про нього лише один раз, не вірячи в прозу цього митця Слова.

Епістолярій В. Чорновола, окрім критичних оцінок конкретних літературних творів, містить цінні висловлювання про значення культури й мистецтва у духовному житті суспільства. Автора непокоїло те, що літературна критика, яка була покликана вказувати на рух суспільства, бути «суспільним барометром», використовувалася вітчизняними літературознавцями як трибуна для декларації ідеологічних догм. На його думку, критика повинна стати путівником місцями болісними, проблемними; їй, крім науковості та есеїстичності, необхідно набути нової якості – «світоглядної перспективності» [29, с. 188]. Зародки саме такого літературознавства він вбачав у есеїстиці Є. Сверстюка, статтях І. Світличного, публікаціях І. Дзюби та В. Стуса, що з'явилися у 60-х роках ХХ століття, адже саме вони зробили акцент на неприпустимості зниження естетичних критеріїв в оцінці літературних творів.

В. Чорновіл високо оцінював творчість Л. Костенко, але його непокоїло (про що він згадує в листах до сестри), що після багаторічного мовчання вона пішла на те, щоб розбавити збірку «Неповторність» віршами не свого рівня.

Іван Світличний у своєму листуванні також торкався творчості Л. Костенко. Він критикував її збірку віршів «Береги вічної ріки», не сприймав «Марусі Чурай» і, на відміну від В. Чорновола, захоплювався збіркою «Неповторність», яку часто читав і перечитував, бо вважав, що в цій поезії – саме ті слова, яких йому не вистачало.

Отже, листи Є. Сверстюка, І. Світличного, В. Стуса, В. Чорновола, становлячи собою колосальний матеріал для дослідження історії української літератури, є цінними для осмислення творчої індивідуальності митців.

Висновки до I розділу

Шістдесятники – потужне явище другої половини XX століття. Основними ознаками шістдесятництва були пошуки шукання правди, справедливості та чесних позицій, неприйняття, опір та протистояння офіційній літературі і тоталітарному режиму того часу.

Епістолярна спадщина видатних українських письменників, громадських діячів представляє нам маловідомі сторінки нашого минулого, що замовчувалося в ідеологічному дискурсі. Шістдесятники відкрито демонстрували своє незадоволення політикою ставлення до української мови та літератури. Їхні листи з тюрем та таборів тривалий час не піддавали літературознавчим дослідженням.

Теми, порушені у листуванні українських в'язнів сумління, були ключовими в українському літературному процесі. У своїх листах з ув'язнення Іван Світличний, Василь Стус, В'ячеслав Чорновіл та інші висвітлювали важливі питання українського літературознавства, в яких висловлювали особисті естетичні принципи з приводу власних літературних напрацювань, природи поезії, літературних жанрів.

Основною у мистецтві, літературі для Василя Стуса та його побратимів-дисидентів була творча особистість, модерність та естетизм, які заперечував тодішній радянський дискурс, що виголошував комуністичну партійність і народність.

Табірне листування свідчило про інтенсивне духовне життя українських в'язнів сумління. Воно допомагало протистояти жорстоким реаліям.

В'язні сумління вели неофіційну боротьбу особистостей проти режиму та системи, де вони проживали. Демонстрували готовність жертвувати власним життям, відстоюючи особисті переконання. Такі люди залишаються в'язнями не за злочини, а за свою вірність принципам і сумлінню.

РОЗДІЛ II

ФІЛОСОФСЬКО-ЕТИЧНИЙ ВИМІР ЕПІСТОЛЯРНОЇ ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА

2.1. Євген Сверстюк – український дисидент, філософ, літературознавець, громадський діяч

Питання вивчення внеску Євгена Олександровича Сверстюка в українську культурну та суспільно-політичну думку 60 – 80-х років ХХ століття є важливим моментом для об'єктивного розуміння існування дисидентського руху в Україні. Постать Є. Сверстюка стала перспективною в наукових дослідженнях різних напрямів: літературознавстві, журналістиці, історії, релігії. Вивчення його життя і творчості допоможе не тільки в їх осмисленні, але й матиме важливе значення. Його цінні думки, які він висловлював під час доповідей, виступів, інтерв'ю та в літературних есеях і критичних статтях, можуть допомогти у з'ясуванні причин теперішніх суспільних проблем та у їх вирішенні.

І. Л. Михайлин стверджує, що «дослідження творчості провідних українських публіцистів – священний обов'язок нашої науки про журналістику. Євген Сверстюк, безумовно, належить до українських інтелектуалів світового масштабу, що й виправдовує звернення до його спадщини, про яку можна написати не одну кандидатську дисертацію. Творчість українських публіцистів, на жаль, ще досліджується недостатньо повно й вичерпно. Не є винятком у цьому сенсі і Є. Сверстюк» [43, с. 122].

Євгену Сверстюку довелося відбувати 12 років ув'язнення за літературно-критичні твори «Собор у риштованні», «Іван Котляревський сміється», «Остання сльоза», «На свято жінки» та інші. Спочатку ці тексти поширювалися у самвидаві, а згодом були опубліковані й за кордоном українською, англійською та німецькою мовами. І тільки значно пізніше, у 1999 році, їх було опубліковано в Україні у вибраному письменника «На святі надій», що відображало майже тридцятирічний творчий спадок митця.

Михайлина Коцюбинська наголошує на тому, що «доробок Євгена Сверстюка як критика і публіциста – а це доробок значний і якісно, і кількісно – позначений великою внутрішньою сконцентрованою ідеєю. Магістральна ідея – значення духовності у формуванні людини, нації, суспільства, її безсумнівний пріоритет у всій ціннісній системі суспільного буття. Нині ця ідея загальноновизнана – корозія бездуховності, що роз’їдає наше суспільство, надто очевидна. А він починав «лупати скалу» й бити на сполох давно, коли за такі ідеї дорого треба було платити» [29, с. 6].

Не зародився б у ті роки рух шістдесятництва, не з’явилися б ті люди, які відважно рушили проти течії, Євген Сверстюк усе одно би обрав дисидентство, хоч би й був і один. Тоді ним рухав такий собі донкіхотський романтизм, коли розумом осягав і відчував усю приреченість виступів проти влади. «А я з дитинства не міг відмовитись від спокус новизни і кидався в воду і плив собачим стилем» [37, с. 6], – писав він 31 травня 1981 року в листі до Юрія Луцького. Дружба між цими людьми зав’язалася, коли йшов 8-й рік Сверстюкового ув’язнення і заслання.

Юрій Луцький був на той час заступником директора Канадського інституту українських студій. Саме він від імені українських науковців вітав Є. Сверстюка з його 52-гою річницею, виказуючи свою симпатію до одного з учасників руху спротиву в Україні та ще з однієї причини, бо раніше з допомогою Українського інституту у Гарварді було опубліковано книжку «Clandestine Essays», до якої увійшли твори Є. Сверстюка у перекладі англійською мовою.

Народжений в родині волинян (село Сільце Горохівського району), Євген Сверстюк був наймолодшою, сьомою дитиною, яка вже тоді зазнала всіх особливостей важкого дорослого життя. Якова, його брата, засудили за участь в УПА. Є. Сверстюк закінчив у 1952 році Львівський університет, відділення логіки й психології. Філологічного факультету свідомо уникав, бо був переконаний, що там все викладали фальшиво, вбиваючи живу людську душу.

Наступним етапом було вчителювання в Почаєві, робота у Полтавському педінституті (1956 – 1959), де, на думку Є. Сверстюка, працювала система зрівнювання всіх умів. Саме його курс лекцій з української літератури істотно

відрізнявся від того, який на той час викладали у вузах обов'язково з марксистським підходом. Кар'єра викладача закінчилася через три роки. Замість джерел, які рекомендували, він сам читав і знайомив студентів із забороненим на той час С. Єфремовим.

Саме в той час помічається відмінність публікацій Є. Сверстюка від офіційного трактування праць 50 – 60-х років, що стосувалися українських та зарубіжних письменників, серед яких – М. Сервантес, Й.-В. Гете, Т. Шевченко, П. Мирний, П. Грабовський та ін.

З 1961 року Є. Сверстюк працював у журналі «Вітчизна», керуючи відділом прози, а потім, – відділом нарисів і публіцистики. Саме тоді й відбулося зближення з колегами й однодумцями Іваном Світличним та Іваном Дзюбою. І. Дзюба тоді обіймав посаду завідувача відділу критики часопису «Вітчизна».

Ім'я Євгена Сверстюка стає відомим завдяки першим публікаціям у журналі «Вітчизна», «Літературній газеті» та критичним виступам. У 1962 році було звільнено з редакції І. Дзюбу та Є. Сверстюка. Вже за кілька років коло «своїх» почало звужуватися – один за одним відходили ті, хто не хотів поступатися.

Є. Сверстюк згадував ту ситуацію так: «Настав момент істини: мало було думати так, як учора, потрібно було робити так, як думаєш» [32, с. 4]. Пізніше письменник влаштовується на роботу до «Українського ботанічного журналу», завдячуючи академіку Дмитрові Зерову, рідному брату письменника Миколи Зерова. Посаду відповідального секретаря Є. Сверстюк займав до 1972 року, фактично до арешту. А спілкування з самим Д. Зеровим було тією сторінкою життя, яка суттєво вплинула на його долю.

«Люди того покоління добре пам'ятають, як у тісній редакції на вулиці Рєпіна збиралася творча інтелігенція – ті, хто перебував під підозрою влади й негласним наглядом. Залишалося все менше можливостей для творчої самореалізації. Коли перед Євгеном Сверстюком зачинилися двері всіх видань (вряди-годи ще вдавалося надрукуватися у таких часописах, як «Література в школі» чи пражівська «Дукля»), вже не було можливості підписувати своїм власним прізвищем передмови до творів (так, передслово до «Дивних пригод Петера Шлеміля» А. Шаміссо ще з'являється за

його авторством, а вже передмови до «Планети людей» А. де Сент-Екзюпері та «Вибраного» Й.-В. Гете вийшли під прізвищами перекладачів), він створює свої есеїстичні шедеври «Іван Котляревський сміється» та «Собор у риштованні» [32, с. 6].

І. Кошелівець пише: «12 січня 1972 року відбулися перші обшуки у Стуса, Світличного, Дзюби, Оксани Мешко, Шумука, львів'ян Чорновола й Калинців... І зрештою прийшло усвідомлення, що підтримки, власне, нізвідки немає – ні з-за кордону, ні з верхів, ні з низів, і що вони, та маленька горстка одчайдухів, замкнуті у власному просторі, окресленому їхньою непоступливістю, безстрашністю й розумінням, покликані йти до кінця» [32, с. 6].

Коли розпочалися репресії, Євген Сверстюк відкрито виступив на захист А. Горської, В. Мороза, В. Чорновола. Саме тоді у нього і виникла ідея написати працю, яка вважалася нелегальною, – «У справі процесу над Погружальським». Цей текст виявився спробою сказати чесне слово про підпал фонду українки в Центральній науковій бібліотеці, який був акцією цілеспрямованого знищення національної спадщини.

У влади тоді не було достатніх підстав, щоб висунути проти Є. Сверстюка якесь конкретне звинувачення, тому його було засуджено за виступи опозиційного характеру. Неспростовним аргументом у слідчих була книга митця «Собор у риштованні», вперше видана у 1970 році видавництвом «Смолоскип» імені В. Симоненка в США (видали її без відома автора і його згоди на це). Перед текстом твору містився епіграф: «Творці української літератури віддали найкращі сили мистецтву, не отримавши за це ні гроша, і якщо не всі вони були знайомі з тюрмами, то всі, принаймні, з жандармами».

Не випадковим, можливо, був той факт, що після п'ятнадцятимісячного слідства (від січня 1972 до квітня 1973 року) відбувся суд над Є. Сверстюком саме у Великодню п'ятницю. Від письменника чекали зречення, осуду і відмови від книги, виданої за кордоном, яка, можна сказати, складалася з суперечок із системою в питаннях підвалин, але зречення від своїх поглядів і переконань не було. «Останнє слово Євгена Сверстюка на суді було не спробою оправдання чи покаяння, це була

спроба звітності перед власною совістю, усвідомлення своєї долі, свого покликання: *«Мені випало гірке щастя спілкуватися і працювати з людьми рідкісно талановитими і шляхетними – про подібних раніше я читав лише в книжках. Щастя жити високими культурно-громадськими інтересами і нехтувати особистими. Щастя спізнати суворість і вагу великих слів – правда, честь, обов'язок – слів, що становлять морально-етичні підвалини, суть мого світогляду. Честь, що оплачується кров'ю, гідність, що є передумовою життя, істина, до якої йдуть з безстрашністю дослідника – без гарантії повернутися. На цих поняттях я виростав і прагнув до них підвестися, вириваючись з замкненого кола порожніх слів...»* [60, с. 145].

Є. Сверстюка було засуджено за ст. 62 ч. 1 КК УРСР 16 – 24 квітня 1973 року на максимальний термін, до семи років таборів суворого режиму та п'яти років заслання. Також йому були інкриміновані антирадянські есе, а головним звинуваченням стала книга «Собор у риштованні» (Париж, 1970) та публічні виступи перед працівниками освіти у 1965 році з критикою ідеологічних стереотипів і системи неправди в роботі школи, розмови зі знайомими, окремі висловлювання. «Останнє слово» Є. Сверстюка на суді згодом поширювалося у самвидаві.

Євген Сверстюк відбував своє ув'язнення у 35-му і 36-му таборах Пермської області, де брав участь у багатьох акціях протесту (голодуваннях, страйках), перебував під особливим наглядом, через що його систематично саджали до карцеру. У лютому 1978 року літературознавця посадили на чотири місяці в ПКТ (приміщення камерного типу, тобто внутрішня табірня в'язниця). І на заслання він теж був відправлений після 15-ти діб карцеру. Там (селище Багдарин Бурятської АРСР) відпрацьовував столяром геологічної експедиції. Був звільнений у жовтні 1983 року. У Києві теж займався столярною роботою, якої позбувся через поїздку до Американського посольства на зустріч дисидентів.

Євген Олександрович Сверстюк приймав активну участь в роботі Українського культурологічного клубу, який був напівлегальним. Там виступив з лекцією, присвяченою до 50-річчя Василя Стуса, загиблого в таборах, оголосивши, що передає текст Лондонському центрові Міжнародного ПЕН-клубу.

З 1989 року обіймав посаду редактора християнської газети «Наша віра». Захищав і відстоював позиції Української Автокефальної Православної Церкви (УАПЦ), яка не бажала бути Церквою державною, згодом став президентом Української асоціації незалежної творчої інтелігенції, яка присуджує щорічні премії імені Василя Стуса.

Статті й публічні виступи Євгена Сверстюка перед інтелігенцією, студентами, школярами, по радіо та телебаченню впливали на відродження національних духовних цінностей. Він перебував поза політичними організаціями, але впливав на формування ідеології національно-патріотичного руху й особливо – на духовне відродження України. У 1993 році Є. Сверстюк захистив докторську дисертацію з філософії на тему «Українська література і християнська традиція» у Вільному Українському університеті (Мюнхен).

Відомими книгами Є. Сверстюка є «Собор у риштованні» (1970), «Блудні сини України» (1993), «Шевченко і час» (1996), «На святі надій» (1999). Він є автором численних есе і статей з літературознавства, психології і релігієзнавства, віршів і перекладів з німецької, англійської та інших мов.

Збірка «Правда полинова» – гірка правда історії української культури в осмисленому бутті однієї людини, яка від життя здобула моральне право на своє слово. У книзі зібрано виступи Євгена Сверстюка, які пройняті прагненням сказати слово про українську ідентичність у явищах культури і постколоніальної реальності. Оскільки Україна століттями була прихованим від світу краєм, з його правдою і кривдами, головною метою виступів було подати голос за нашу замовчану чи приховану правду, про нашу культурну ідентичність, що має лягти в основу діалогу з вільним світом. Бо правда і її сестра справедливість у світі духовному є тим, що золото і діаманти – у світі матеріальному.

У книзі вміщено статті-виступи Є. Сверстюка поза межами України, за кордоном, у різні періоди життя (тому в ній два автори: український філософ, дисидент Євген Сверстюк та Yevhen Sverstyuk – Посол української культури в світі, тексти якого «доступні» і для англомовного читача. Хоча є чимало статей, написаних також іншими іноземними мовами). Митець зізнавався, що «він за

кордоном справді відчуває себе послом своєї країни, посланцем, який має розповісти представникам інших культур про непросту історію як із минулого, так і сьогодення. Євген Сверстюк присутній у духовному житті України в світі. І хоч не буду тішитися ілюзіями: про Україну в світі знають дуже мало, проте важливо, щоб зсередины української культури сяяла зірка етики та моральної любові» [60, с. 6].

Існує думка (і ми цілком згодні з нею) про те, що вивчення творчості провідних українських митців має бути священним обов'язком нашої науки. Саме Є. О. Сверстюк належить до тих, чия творчість має конкретно вивчатися нашим поколінням задля формування українських інтелектуалів світового рівня, що й виправдовує звернення до його спадщини. На жаль, творчість українських публіцистів досліджується недостатньо повно й вичерпно. Не є винятком у цьому сенсі і творчість Є. Сверстюка. Усі праці, присвячені авторові, обмежуються здебільшого тільки рецензіями на його книги і ювілейними статтями у пресі.

Різні статті та матеріали про творчість та дослідження Є. Сверстюка надруковано в Україні вже в часи незалежності держави. Чимало статей вийшло друком у 1993 році (тоді була опублікована книга Є. О. Сверстюка «Блудні сини України») та в 1995 році, коли її автор став лауреатом Шевченківської премії (наприклад, стаття І. М. Дзюби «Феномен Євгена Сверстюка»).

Публікація багатьох матеріалів у періодичних виданнях, що стосувалися постаті Є. О. Сверстюка, була присвячена здебільшого оголошенням про його смерть. А щодо наукових студій, присвячених митцю, можна назвати монографію Т. М. Хоменко «Проповідництво і сучасна публіцистика» (2008), у якій досліджується його есеїстика [79, с. 132].

У багатьох матеріалах про Є. О. Сверстюка аналізуються його тексти, особливо ті, які стосуються питання поетики слова та ролі автора у написанні текстів, а також набутого ним досвіду. Тому, зважаючи на це, виникла потреба у ґрунтовному та всебічному вивченні життя і творчості літературознавця, адже конкретних досліджень про нього не так багато. Хоча митцю і присвячено деякі праці, але в них відображено далеко не всі аспекти його багатогранної діяльності. Це

стосується як літературної творчості, так і громадсько-політичного життя письменника.

2.2. Філософські та етичні принципи епістолярію Є. Сверстюка

Життя Євгена Сверстюка було багатим на події. Так сталось, що він був не тільки свідком, але й брав участь у складних, а інколи і трагічних моментах в історії становлення України, розвитку її культури, літератури, науки.

Є. Сверстюка знали як людину з потужним інтелектуальним потенціалом, який реалізовував себе в поетичних творах, літературознавчих, філософських, психологічних та релігієзнавчих працях; перекладача з німецької, англійської мов на українську. Він розвивався та самовдосконалювався завдяки різноманітним суспільним та науковим інтересам, постійно зустрічався з людьми, котрі творили історію України. Зустрічі та спілкування з Аллою Горською, Дмитром Зеровим, Ліною Костенко, Василем Симоненком, Лесем Танюком та багатьма іншими визначними людьми того часу допомогли йому визначитися у своїх життєвих пріоритетах, переконатися в тому, що надія помирає останньою.

Постать Євгена Сверстюка представлена в різних жанрах: від мемуарів до ґрунтовних літературознавчих статей. Його думки, світоглядна позиція висвітлені в статтях І. Дзюби («Феномен Євгена Сверстюка»), І. Кошелівця («Окремий Євген Сверстюк»), Л. Оляндера («Мемуарні мотиви у творчості Євгена Сверстюка») тощо. Інтерес до митця набирає обертів, а дослідники вважають, що сила його публікацій обумовлена стилістичними властивостями текстів. Євген Олександрович Сверстюк зробив свій внесок у процес формування громадської думки та гуманістичної і християнської свідомості в Україні, у розвиток філософії, етики, літературної критики, публіцистики, журналістики тощо.

Серед шістдесятників Є. Сверстюк, спрямовуючи свою творчість проти класиків літератури, чиї твори були позбавлені живих почуттів і думки, відзначався неповторною манерою стилю написання, медитативним філософським мисленням. Його досить часто звільняли з різних місць роботи у зв'язку з політичними

поглядами і мотивами, також він неодноразово виступав проти дискримінації української культури та приймав участь у протестах проти незаконних арештів і судів.

Євгену Сверстюку забороняли друкуватися, та він вдавався до різних нелегальних спроб поспілкуватися зі своїми читачами. Автор друкував статті про Мігеля де Сервантеса, Й. Гете, Антуана де Сент-Екзюпері, есеї про Тараса Шевченка, Миколу Зерова та ін.

Є. Сверстюк є автором майже десятка книг і публікацій філософської есеїстики, які видавалися як до, так і після становлення незалежної України. Він був впевнений у тому, що духовні цінності людини є ідеальними сутностями, такими собі суб'єктивними побудовами, які зруйнувати легко, а відбудовувати важко. Тут закладена сутність людської культури, а також це є самоціллю як для особистості, так і для всієї цивілізації як єдиний спосіб перемогти швидкоплинність часу. Культурні традиції передаються з покоління до покоління, збирають неабиякий досвід, надихаючі ідеали і значущі символи, які постають оперттям для людської душі та її постійного змагання із небуттям. Митець говорить: *«Над прірвою смерти людина створила подиву гідною працею, сповненою вищого, неперехідного сенсу, «вічну» реальність – культуру, релігійні вірування, мистецтва, філософські, етичні, правові побудови й настільки пройнялася своїми легендами, розкорінилася з ними в життя, що вони стали її соціальною природою, вищою за страх смерти»* [58, с. 70].

Існує думка, що міркування в есеїстиці Є. Сверстюка виявляють спорідненість з популярною в 1960-х роках екзистенціалістською концепцією життя як бунту проти абсурду людського існування. Водночас громадянській позиції Є. Сверстюка притаманний трагічний стоїцизм. Світогляд Сверстюка-дисидента та мислителя ґрунтувався на національній «філософії серця», яку розвивали відомими українські мислителі та діячі культури. Так, ідеї «сродної праці» Григорія Сковороди, братньої любові і свободи пронизують світогляд автора. Творчість Тараса Шевченка митець називав думою про Бога, повсякчас нагадуючи сучасникам, що М. Гоголь починав

свою щоденну працю з молитви. У поезіях Василя Стуса він бачив дух опору тодішнім життєвим обставинам, боротьбу з омертвінням і закам'янілістю.

Неповторної філософічності есеям письменника надають міфологічна образність та інші виражальні засоби. Образи цих текстів, що належать перу Євгена Сверстюка, мають символічний, а навіть і архетипний характер: Сізіфовий камінь, Вавилонська вежа, блудний син, Голгота, пересохле річище, Собор у риштованні.

Є. Сверстюк завжди вирізнявся своїми цікавими і філософськими судженнями про саму філософію як науку. Перечитуючи в таборі Секста Емпірика, він розмірковував над філософією від античності до наших днів. В одному з листів до дружини Валерії Андріївської Євген Сверстюк пише: *«Античні знали, що філософія – це щось як яйце, де зародок-жовток – етика, поживний білок для нього – фізика, а шкаралупа – логіка. Нині фізика розрослась до безкінечності, логіка розбудувалась і обснувалась заміниками, а від жовтка залишилась історія і поле для безкінечних індивідуальних відкриттів велосипеда. Читаю чужу мудрість, і особливо увагу мою повертає те, що проти мене»* [62, с. 98].

Своєю місією Євген Сверстюк обрав створення особистого, індивідуального бачення щодо розвитку української культури, очищення її від ідеологізму. Саме цьому присвячені його поезії, есеї, літературно-критичні статті, листи до товаришів, з якими перебував в ув'язненні.

Світосприйняття митця зумовлене свободою, гідністю, добром та істиною. Саме такі засади і сформували національно-духовне бачення у його світогляді.

«Найбільшою цінністю для письменника завжди був ідеал свободи. Це споріднює його світоглядну позицію з І. Кантом, у якого передумовою аксіології стало відокремлення реальності від ідеалу. За відомим німецьким філософом, цінність існує як властивість людського розуму і як міра людяності і свободи. У «Критиці сили судження» мова йде про те, що «вище благо», як кінцева мета людського існування і світу можливе через свободу. Тому «добру волю», що є виявом свободи, І. Кант визначає «як умову абсолютної цінності людського буття, стверджуючи, що вона є тим, лише за посередництвом чого існування людини може

мати абсолютну цінність і за відношенням до чого існування світу може мати кінцеву мету» [24, с. 477].

Свобода, яка реалізується в акті доброї волі і як акт вільного і свідомого вибору добра є ідеалом, який втілюється і в філософії І. Канта, звучить і в творчості Є. Сверстюка. Саме свобода є однією з основних філософських категорій, що характеризують існування людини та її сутність.

Євген Сверстюк вважав, що історичне прагнення українського народу до свободи від будь-якого поневолення є важливим чинником, який рухається до розвитку громадянського суспільства в Україні. Тут соціальна й національна свобода виступають необхідною умовою не тільки для повноцінного життя, а й особистого щастя кожної людини.

Творчість і життя митця наповнені роздумами про долю та місце рідної культури – спадку високої моральної цінності. Вирішення проблеми етичного й естетичного виховання постає одним із найважливіших передумов у становленні людини. Відчуті своє коріння – запорука формування естетичної культури, її цілісності.

Головною прикметою написання есеїв Є. Сверстюка є його зосередження на психологічних мотиваціях, філософічному заглибленні у внутрішній світ, де митець досягає особистого переконання у кожному своєму висновку. Так, розглядаючи творчість Павла Тичини, літературний критик «настільки заглиблюється в її «дволикій» зміст, що не стримується і пише: «Відчувається в цьому якесь вперте юродство іронічної натури, змушеної насильно приймати раціон пропагандистських трюків. Юродство в часи деспотизму залишається єдиною формою опору, єдиною можливим способом сказати правду, а незвична форма поезії Тичини ідейним напівосвідченим читачем сприймалась звичайно як різновид юродства» [60, с. 198].

Деякі дослідники літературного доробку митця вважають Є. Сверстюка чудовим стилістом. Він умів заворожити з перших рядків своїх творів. Жодна стаття не залишалася поза увагою публіки. Його могли любити чи не любити, сприймати чи не сприймати, але читали та коментували всі. Така характеристика літературного спадку Є. Сверстюка виражає сутність індивідуальності письменника.

Вона ніби вбирає в себе багато людських якостей і насамперед моральні цінності, тому митця вважають одним із найбільших моральних авторитетів української культури ХХ століття.

Більшість дослідників стверджують, що Є. Сверстюк був людиною честі. В. Овсієнко називає його «чоловіком праведним» [46, с. 6], тоді як Л. Оляндер вважає, що честь – не лише риса Сверстюкового характеру, а стрижневий мотив усієї його творчості: «Одним із наскрізних мотивів в есеях Є. Сверстюка, що спирається і на власний життєвий досвід письменника, – є мотив збереження людиною честі імені, яка зобов'язана за будь-яких умов залишатися вірною самій собі» [47, с. 97].

Зазвичай, у кожному творі текст розпочинається із його назви, а сама назва виступає кодом, у якому закладена суть і зміст написаного. Для прикладу розглянемо, що приховано в назві твору Є. Сверстюка «На полі честі», звертаючись за тлумаченням лексем «поле» і «честь» до одинадцятитомного видання тлумачного «Словника української мови»:

«Честь – сукупність вищих моральних принципів, якими людина керується у своїй громадянській і особистій поведінці. Поле честі, заст. – поле битви; військове поприще» [65, с. 316].

«Поле – 3. Простір, у межах якого відбувається якась дія або який знаходиться у межах якоїсь дії» [64, с. 61].

Можна стверджувати, що тлумачення слів доводить: назва «На полі честі» асоціюється зі словами «гідність», «сміливість», «благородство». Ця книга автобіографічна, один з розділів має назву «Невже то я?». Видання вміщує різні тексти, виступи, виголошені або написані автором. Він створює власний образ, описуючи нелегке життя особистості, яка народилася в багатодітній сім'ї зі стійкими моральними засадами.

Багато есеїв, літературно-критичних праць, епістолярій Євгена Сверстюка пронизані любов'ю до Бога. Провідним у батьківській сім'ї було виховання в любові до Святого. Автор дякує батькам за те, що посіяли змалку в його серці найщиріші

людські почуття: *«Тату, нині прийми / над труною останнє «спасибі» / за усе, що ти дав нам, – / за добре і чесне ім'я»* [58, с. 31]. Навіть коли син вже був дорослим, навчався в аспірантурі, батько повчав: *«Я вже не маю права виховувати тебе, роби, як вважаєш за потрібне, але прошу тебе: Ніколи не відрікайся від Бога»* [58, с. 31].

Мати Євгена Сверстюка завжди була берегинею родинного вогнища. Найбільше письменник цінував в ній риси людяності та надзвичайної чутливості серця. Не маючи жодної інформації про сина, вона все ніби відчувала серцем. Є. Сверстюк розповідав про матір: *«...Любила спілкуватися з такими ж людьми, щирими і прямими, терпіти не могла лукавих і брехливих... У неї було тонке моральне чуття. Вона любила євангельські образи, історії»* [58, с. 32].

Вихований своїми батьками на любові, повазі та біблійних заповідях, Євген Сверстюк відчував страх перед їх порушенням. На сторінках своїх творів письменник сумує за тими часами, коли діти поважали і шанували своїх батьків і навіть не насмілювалися їм перечити. У радянські часи спостерігалось протилежне. Митець стверджує, що людство, переступаючи п'яту заповідь, поступово втрачає реальну опору. У людях митець найбільше цінував працьовитість, обов'язковість, стверджуючи, що треба слухати і шанувати батька та матір, бо це – реальна підтримка на землі.

З тверджень і роздумів Є. Сверстюка виокремлюється особливий моральний кодекс честі людини. Він постійно звертався до джерела мудрості й моралі – Біблії, а також багато запозичував з народної творчості. Тому не випадково, розмірковуючи над складним людським життям, автор використовує народні прислів'я та афористичні вислови: *«Життя завжди було і буде жорстоким вчителем»* [58, с. 5]; *«Що посієш, те й пожнеш»* [58, с. 6]; *«Бережи честь змалку»* [58, с. 8]; *«Таких прислів'їв можна наводити безліч, і всі вони гладять проти шерсті охочих до легкого життя. І всі нагадують, що життя буде таким, яким ти його зробиш. А добрі діяння повернуться тобі сторицею»* [58, с. 216–217].

Євген Сверстюк був переконаний, що людина повинна після себе залишити на Землі хороший слід, а не якесь сміття. Розповідаючи про себе й про інших, описуючи портрети родичів, друзів, сусідів і своїх знайомих, він акцентує увагу на таких якостях людини, як чесність, цілеспрямованість, чуйність та висміює лицемірів, лінивих, недбалих, пихатих. Майже всі твори письменника відзначені внутрішньою сконцентрованістю стосовно ідеї духовності особи та її взаємозв'язку з народом.

Отже, основною ідеєю творчості Євгена Сверстюка було усвідомлення і трактування ролі і значення духовності у формуванні особи, нації та суспільства, її пріоритету у всій ціннісній системі суспільного буття. Він вважав, що поняття рідного краю є поняттям категорії душі і усвідомлення нашого перебування на землі.

Особисті дослідження письменника здебільшого зосереджуються на пізнанні особою самої себе, про що твердив ще Г. Сковорода. Маємо пізнати сенс життя й свою сутність. Саме такий процес самопізнання полягає у знаходженні чогось глобальнішого, ніж власного «Я», а саме – свого народу, рідної мови й пісні, своєї культури, яку треба надалі культивувати, якщо в нас є духовна наснага. Адже якщо ми будемо чужими для своєї культури, свого коріння, то у майбутньому станемо нікому не потрібними.

У «Правді полиновій» Євген Сверстюк стверджує, що самоусвідомлення народу як цілості забезпечить гідність для кожної особи. Такий процес являє собою поєднання нашого історичного надбання, страждання, історичної боротьби за право на життя, можливість бути собою під Господніми небесами.

Часто, розмірковуючи на різні теми, письменник у листах до дружини ділиться своїми філософськими міркуваннями: *«Відчувається відсутність на землі виразної людини, яка, знаючи, заповнювала б волю, обов'язком чи хаотичними хоча б діями, інерцію споживацького існування і розбуркувала сон сумління. Вся історія засіяна постатями, що втілюють волю до життя і замінюють собою косяки ні*

риби ні м'яса. А часто мені зазирає в вічі твереза думка, що те, що скошене, скошене в свій сезон, що мало упасти – впало...» [61, с. 385].

Є. Сверстюк впевнений, що кожна особа містить в собі народну драму. Саме в цьому полягає її приваблива сила, яка закликає кожне покоління до високого ідеалу. Особистість, яка пов'язує себе зі своїм народом, усвідомлює себе частиною нації, має сильне відчуття національного болю. Письменник не обмежується таким трактуванням окремої особи, він розглядає її в більш ширшому значенні – як людину, що спроможна взяти на себе тягар обов'язку та зберігати своє значення в суспільстві. Суть розуміння особистості полягає у ствердженні того, що її становлення *«повторює становлення людини в світі. Людина почалася з того, що утверджувала вищі цінності над своїми поточними інтересами своєї природи, утверджувала сувору дорогу нагору до Вищих Цінностей, переступаючи теперішні, сьогоденні. Людина – мета, а не засіб якихось цілей. Вона розробляє найвищі засади безкорисливості. Людина утверджує обов'язок як стрижневу основу становлення особи»* [55, с. 37].

Отже, людина є власне тільки людиною, зі своїм хистом і слабостями, якщо вона не усвідомлює себе окремою особистістю. Щоб продемонструвати, який згубний вплив на особу відіграють маси, автор пригадує українську історію, коли особу було знівельовано: *«Ніхто не питав, що значить ця метафора і чи торкається вона також людини, особи, сім'ї... Особа в рамках трактування її як одиниці маси зникла, одиниця висувалася не інакше, як під псевдонімом. Але висуваячись, як маса, вона багато чого зрікалася в розумінні її як особи. Вона діяла «від імені» маси і дозволяла собі методи, яких їй не дозволила би самоусвідомленість себе як особи. Людина перекреслювала свою гідність, вдаючись до страшної правди, що вона легше зречеться себе як особи, ніж себе як маси. Тобто людина легше зрікається великого, ніж малого. Велике їй несла нести проти течії. Крім того, вона звикла думати, що велике несуть усі, велике мають тримати на своїх плечах «великі», а я – «чоловік малий...»* [55, с. 37].

За таким визначенням Є. Сверстюка, для людини властиве усвідомлення ілюзії вічного моменту, який вона пережила. Водночас ілюзії не завжди підводять особу до правильного розуміння її сутності, існування в світі, становлення себе як особи та своєї гідності. Зупинити маси неможливо, зупинити можна лише особу. Особа сама створює собі мікроклімат в суспільстві та творить цінності, за якими впевнено себе почувають ті, хто йде позаду неї. Особа, беручи на себе відповідальність, гідно дотримується її і цим демонструє приклад. З цього приводу Є. Сверстюк говорить наступне: *«Особа, маючи відчуття гідності, мусить світитися і засвічувати всіх навколо себе. Сила особи – в доброму спрямуванні волі і в пересилуванні конформізму, у постійному прагненні творити вищу верству, яка здатна була б у своїй діяльності спиратися лише на концепції та принципи, в основі яких закладено відчуття гідності»* [55, с. 157].

Можливо, що саме роки заслання вплинули і сформували Євгена Олександровича Сверстюка таким, який зміг взяти на себе місію розвитку українського літературознавства, заснованого на християнських традиціях та прагненні наблизити їх до сьогоденного моменту у морально-філософському спрямуванні. Про це свідчать «Блудні сини України», де містяться як літературно-критичні, так і публіцистичні праці, присвячені темі відродження духовності, моральним та етичним проблемам у філософсько-релігійному ракурсі.

Своєрідну метафору життя цілої нації представлено в образі блудного сина, що нагадує життя самого автора, який страждав за справедливість і правду. Він переконаний, що людина не може відстоювати якусь думку просто так. Особистість здатна відстоювати свою заповітну ідею, вистраждану нею, за яку можна покласти своє життя. За Є. Сверстюком, офірувати життям можна тільки тоді, коли ти є людиною великої віри. Але все в цьому житті починається з вибору – обрання свободи в умовах несвободи.

Вибір має бути між вигодою і обов'язком, між корисливим і безкорисливим. Саме з теми вибору і народжується образ блудного сина, який через помилки і поклоніння чужим святиням зрозумів і усвідомив, чиїх батьків він син.

Есеї «Блудні сини України», «Шістдесятники і Захід», «Перебудова Вавілонської вежі», «Феномен Шевченка», «Прощання з Мадонною» та літературознавчі праці, присвячені Б. Антоненку-Давидовичу, О. Заливасі, В. Марченку, О. Мешко, В. Стусові, несуть в собі високу віру, яка допомагає обрати чесну дорогу в житті і не помилитися в цьому.

Є. Сверстюк показує руйнівну природу імперії постіндустріальної епохи, чийми дітьми ми ще донедавна були, і вводить таке поняття як «стероризована пам'ять» та «історична амнезія», показуючи «деформацію суспільного життя, моральну руйнацію, глибоку духовну кризу суспільства. *«Відродження починається з почуття гідності»* [12, с. 5], – наголошує письменник і спрямовує нас до істин, дорога до яких загубилася в роки колоніального мислення. Автор забирає з очей затьмарення, яке так часто заважає нам бачити і чути неправдиві свободи слова, лжепатріотизм. Він чесно, жорстко і прямим текстом говорить нам про очевидні речі, які не помічаємо сьогодні. Показує нам, які ми є насправді і що бачимо сьогодні.

За словами І. Дзюби, у «Блудних синах України» присутній гострий психологічний розтин сучасної української суспільності – принаймні, сучасного стану її свідомості та моральної практики» [12, с. 5]. Така інформація несе в собі великий духовний заряд, заглиблюючись у головну для всіх українців проблему самоідентифікації особистості не поверхнево, а глибоко, через християнське бачення своєї ролі в цьому світі.

На думку Євгена Сверстюка, цінності, завдяки яким надійно може розвиватися людство – це родина, рід, народ. Саме ці джерела нещадно відтинали вірні слуги тієї системи.

Філософсько-літературознавчий есей «Собор у риштованні» І. Кошелівець назвав одним із найкращих шедеврів есеїстики нашої сучасності, твором, який «написаний поза категоріями оптимізму чи песимізму. Він лише безжально показує найнижчу точку амплітуди піднесенень і падінь, з якої Україні доведеться підводитися, якщо вона спроможеться» [32, с. 5]. Собор розуміється автором як символ духовності, продовження традицій та високого духу. Автор усвідомлює, що

такі «собори» минулого не зможуть бути універсальним «філософським каменем» для нашого молодого покоління. Але вони були і будуть колискою її духовного становлення. Це можна порівняти з рідним гніздом, без якого не зможе обійтися жоден птах. «Відстоюючи не тільки право на національну гідність, а й саму національну гідність як спосіб мислення, спосіб почування і вчинку, Є. Сверстюк застерігає від порожнього національного фразерства, від безплідних з'ясувань «чия мама краща» і від самозакоханості» [32, с. 5].

Як філософ, письменник і громадянин Є. Сверстюк, виходячи з того, що людська особистість акумулює в собі менталітет свого народу, доводить і своїми біографічними епізодами, які пережив і вистраждав, що життєвий вибір людини в кризових ситуаціях полягає в жертвовності (честь/безчестя). Втрата честі імені в концепції людини-письменника означає втрату в собі людської гідності і всіх ознак особистості. Така людина стає звичайним гвинтиком у системі, яка буде виконувати чужу волю.

Ключовими для Є. Сверстюка завжди були такі цінності як правда, честь, обов'язок, до яких лежить нелегкий шлях, де потрібно відвойовувати своє право на існування. На нашу думку, перебування митця в ув'язненні не могло не позначитися на світосприйнятті, адже за ґратами був час на переосмислення, можливості по-новому оцінити події, стосунки з людьми, пізнати самого себе. У есеях та виступах письменника відображено науково-філософське розуміння навколишнього світу. Він намагається зрозуміти рушійні сили Всесвіту, довести особисте бачення і свою оцінку подій минулого, передбачити та вплинути на майбутнє.

Висновки до II розділу

Доробок Євгена Сверстюка як кількісно, так і якісно багатий, відзначається великою внутрішньою єдністю, сконцентрованістю, ідейністю. Автор порушує передусім теми, які стосуються долі рідної культури, відчуття власної гідності, високих моральних цінностей.

Есеїстика Є. Сверстюка – це і роздуми над злободенними етичними проблемами, і наукове осмислення сучасного морального стану епохи, зовні стримане, внутрішньо напружене духовне проповідництво.

Неповторної філософічності есеям митця надають метафоризм, міфологічна образність та інші виражальні засоби. Есеїст вбачав у народі велику духовну порядність, вважав, що нас врятовують прагнення до чистоти та почуття гідності, притаманні людській душі. Його тексти мають викривальний пафос, нищівну іронію, яка поєднує в собі стриманість, доброзичливість і водночас – настійливий повчальний тон. Якими б не були тематика, спрямування, мета, характер есеїв автора, у них завжди відчувається етична домінанта, явний і свідомий моральний підтекст.

Основною своєю зброєю проти окупаційного режиму Євген Сверстюк обрав непокірне слово правди і незалежної ні від когось думки.

У розповідях про реалії тюремного життя, фізичний та емоційний стан ув'язнених, автор акцентує нашу увагу на значенні таких понять як вірність, відданість, духовність у житті окремої особи та нації взагалі.

РОЗДІЛ III

ЕПІСТОЛЯРНА СПАДЩИНА ЄВГЕНА СВЕРСТЮКА В КОНТЕКСТІ ІДЕЙНО-ЕСТЕТИЧНОЇ ПАРАДИГМИ ШІСТДЕСЯТНІЦТВА

3.1. Тематика та проблематика епістолярію

Українські письменники-шістдесятники досить часто зверталися до епістолярного жанру. Лист був швидкою реакцією на факт та виражав ставлення його автора до подій. Та й сам автор не був обмежений ні тематикою, ні стилем. Кореспонденція дисидентів виступала не просто розповіддю про пережите і побачене ними, а була ніби діалогом, спорідненням душ, глибоким проникненням адресантів до суті і змісту тих подій і процесів, що характеризують проблеми розвитку літератури та суспільства. Ці листи відзначені не тільки своєю приватністю. Вони цікаві не лише для учасників такого собі діалогу на відстані.

Таке епістолярне контактування у шістдесятників було ніби каталізатором їх національної свідомості. Існує думка, що саме такі діалоги стали можливими лише за особливих умов і обставин, коли кожен із його учасників з шаною ставився до іншого, вбачаючи в тому рівноправного собі партнера. Епістолярій митців – це самоаналіз, розкриття потаємних механізмів особистості, творчі задуми, перевтілення життєвих та мистецьких вражень, спогади та ін. У таких листах зосереджений багатий матеріал, який дає можливість зрозуміти ці важливі процеси.

В епістолярії дисидентів виявляється сутність сприйняття конфліктів та проблем, гострота сприйняття духу тощо. Фактично в кожному листі адресат виступає в ролі письменника і трибуна, де проявляються витоки його любові чи ненависті в особистих колізіях із дійсністю.

Листи «в'язнів сумління» вражають новим типом світосприйняття, світорозуміння. А їх нове мислення – це оцінювання існуючої дійсності, психологічний стан, настрій, переживання, переосмислення самого себе. У такому таборовому середовищі шістдесятників розвивалася епістолярна критика і самокритика. Відірвані від літературного процесу, вони висловлювали свої роздуми і робили критичні зауваження стосовно як власних творів, так і чужих текстів.

У кожному з листів будь-якого митця важко виділити головну тему, бо навіть різні теми можуть бути взаємопов'язаними між собою, а інколи й виникають одна з одної. Але незалежно від цього в епістолярному доробку «в'язнів сумління» знаходимо листи з певною тематикою. Листування складає собою джерело інформації, що стає важливим для дослідження життя людини. Крім основної функції передачі фактичної інформації відправника до адресата, листи також можуть слугувати важливим засобом для представлення самого себе і своєї автобіографії.

Табірний епістолярій мав важливе значення для політв'язнів в умовах ізоляції від всього світу та звичних умов. Листи, отримані від родичів і друзів, повідомлення з інших таборів ув'язнені сприймали як підтримку і зв'язок із навколишнім світом та батьківщиною.

Листування Євгена Сверстюка мають історичну, літературну, психологічну цінність, оскільки є документом епохи, епістолярною панорамою українського духовного життя 60 – 80-х років минулого століття. Тим, хто читав та аналізував його листи, треба було докласти багато зусиль для того, щоб розкрити персоналії, інформацію, дати пояснення стосовно наступного: натяки на цензуру; розшифрування скорочених прізвищ, імен, назв творів; уточнення подій, які стосувалися біографії автора листів і рідних, близьких для нього людей. Наприклад, Є. Сверстюк з ціллю оминуту цензуру, називав свої власні есеї та статті художніми перекладами або переспівами чужих творів. З історії знаємо, що листування проходило сувору цензуру. Заборона була накладена на розповіді про табірне життя, заборонялося згадувати по імені співв'язнів, розповідати про своє здоров'я та ін. Цензура вбачала недозволене навіть в описах картин природи і погодніх умов. В'язневі дозволялося написати два листи на місяць, а якщо він був покараний, то одного листа на два місяці.

Отже, можна стверджувати, що лист – це своєрідний епістолярний автопортрет автора. Його можна розглядати як літературний жанр, хоча головна відмінність полягала в тому, що лист адресований до конкретної особи, яку знає автор. Він містить у собі не тільки образ автора, а й образ конкретної особи.

Листи Є. Сверстюка – безцінний фактичний матеріал, без якого була б неповною уява про епоху і самого митця, дають змогу торкнутися психологічних пластів, побачити певну особистість. Це надзвичайне джерело матеріалу і відомостей для вчителів, літературознавців, істориків, бо допомагає уявити живий образ людини-творця, діяча в різних середовищах, як в родинному, так і суспільному, допомагає зрозуміти та переосмислити суть вчорашніх сторінок нашої історії. Епістолярій Євгена Сверстюка – важливе явище в українській культурі, безцінний документ часу. Його творчий доробок вже давно цікавить окремих дослідників – істориків, політологів, культурологів та літературознавців. Ця зацікавленість зумовлена широким спектром проблем, які порушував і досліджував письменник та які не втрачають своєї актуальності протягом століть.

Епістолярій Є. Сверстюка охоплює і розкриває визначальні національні світоглядні орієнтири, моделює комунікаційний процес та аналізує ряд проблем: філософських, соціальних, моральних, духовних. Його мета – формування громадської думки, поведінки людини у суспільстві, дослідження суспільних пріоритетів. Світогляд Євгена Сверстюка охоплює різні сфери життя: журналістику, літературу, філософію, релігію та політику.

Письменникові вдавалося приховати свою критику так, що вона проходила крізь цензуру. Сучасники згадують, що Є. Сверстюк вважав своїм громадянським обов'язком служити такою собі планкою. Планкою, до якою всі б могли тягнутися. В його розумінні – це така лінія, через яку людина не сміла переступати. Однією з домінуючих тем в епістолярній спадщині шістдесятників була проблема ролі митця у тоталітарному суспільстві. Політв'язні намагалися передавати свої думки і переконання в листах, і саме такі листи переростали в есеї, літературно-критичні статті, поетичні твори, рецензії тощо.

Є. Сверстюк вдало поєднував і літературний таланти, і таланти критика-аналітика, тому в його кореспонденціях часто можна спостерігати критику та літературний аналіз різних текстів. Критичні оцінювання митцями слова різних явищ в художній літературі привертають увагу своїми інколи несподіваними тлумаченнями цих явищ, а також виступають як особлива форма самовираження, як

спроба через творчість інших авторів представити власну творчість та свої естетичні погляди.

У листуванні Є. Сверстюка неможливо виокремити якусь одну тему, їх безліч, але вони переважно мають зв'язок між собою. Водночас існують листи з такими темами, які не тільки характеризують увесь його епістолярій, а стають центральними і показовими.

Досить часто митець, аналізуючи твори українських письменників, розмірковував над темою становлення нової літературної мови. Так, беручи до уваги творчість Григорія Сковороди, він викладає свої думки у листі до дружини: *«Щоб виробити нову літературну мову на ґрунті народної, яку він без сумніву знав – про це треба було не просто подумати – треба було віддатись цілком. Сковорода віддався цілком проблемам духа – етичним, релігійним, моральним, педагогічним, а мову книжну обрав як знаряддя, що було готове під рукою і в цьому відношенні зовсім не дивився вперед... Але істотно те, що його несла історична хвиля відпливу.*

Співав своїх пісень і усвідомлював долю свою усім єством, як мелодію – і в цьому була органічна єдність з народом» [62, с. 360].

Пов'язуючи це все з історичними подіями, які відбувалися в епоху життя конкретної особи, Є. Сверстюк підводить до думки про те, що у нас немає і приблизного уявлення, що колись буде в історії на тій «канві», яку ми спостерігаємо зараз, бо кожен бачить це під своїм кутом зору, власними очима: *«Не відгукнувся Сковорода на кріпацтво, яке насувало повільною хмарою і поступово наростало. А може відгукнувся по-своєму, в своїх поняттях, на своєму інструменті – вдивляючись в небо»* [62, с. 361].

Письменника часто турбувала тема життя людини, розуміння сьогоdnішнього дня та майбутнього, яку він часто обговорював у листах з В. Андрієвською: *«Філософи мають на увазі життя як дорогу, яка зберігає слід і відкриває перспективу, тобто спокійний погляд закономірно захоплює вчора і завтра. А там, де вчорашній слід не осмислений, а завтрашній день сумнівний, доводиться снагу*

дня розкидати на вчора і завтра і смикатись від минулого до майбутнього. То велика мудрість – наповнити біг хвилини і спокійно сіяти зерно. Для багатьох людей сьогодні – тільки інерція вчора, і все не те – тому хапаються за фантом завтрашнього, і то тим більше, чим воно закладене в сьогоднішньому» [62, с. 363]. Як бачимо, такі судження торкаються і часу, і швидкоплинності буття.

Євген Сверстюк цитує спостереження Антуана де Сент-Екзюпері: *«Мене корчить від однієї очевидності, в якій ніхто не хоче признатися: життя Духу протікає з перебоями. Тільки життя розуму безперервне»* [58, с. 341]. І далі письменник аналізує піднесення національного духу, яке настало, як він писав, у часи безстрашного протистояння, коли на карті – воля і життя. Таке піднесення національного духу було в 60-ті роки ХХ століття, коли митці намагалися донести до свого народу слово правди.

Великий резонанс у широких колах української громадськості та партійних номенклатурних колах викликав роман О. Гончара «Собор». Євген Сверстюк та Іван Світличний по-різному сприйняли цей твір, і саме цей конфлікт наштовхнув митця написати «Собор у риштуванні». І. Світличний говорив про цей текст, торкаючись суто з естетичних позицій, бо за рамки соцреалізму він не виходив. Виходило, що «Собор у риштуванні» став символом духовної деградації людини, бо ж риштування звели не для відновлення, а щоб замаскувати загрозливі процеси.

Цю боротьбу Є. Сверстюк бачив у власному слові, коли потрібно було відмовитися від цитувань вождів, ідеологічних викриттів і засуджень з боку влади, від мотивів та обов'язкового інтернаціоналізму, атеїзму тощо.

Коли О. Гончар у своєму романі «Собор» розмірковує про причини походження вандалізму чи браконьєрства, він ніби шукає витoki цих негативних явищ і з подивом з'ясовує, що вони таки існують, але ж все робиться правильно: партія керує, воля трудового народу – безпомилкова. Існує безвідповідальність певних товаришів, якісь недогляди, недоробки. Їх треба викорінювати, боротися з ними.

Євген Сверстюк часто свої твори розпочинає із запитання: *«Куди іде життя? Чи ми ведемо життя чи життя веде нас, кинувши нам для забави дешеві замітники*

Слова – телевизор, футбол, алкоголь? Чи людина ще щось значить у цьому потоці життя? Чи вже вона тільки пасажир сліпого корабля, що несеється назустріч ночі? Якщо вона нічого не значить, то що ж тоді може значити корабель? І все ж таки – чи значить, чи важить вона хоча б стільки, щоб зусиллям власного розуму зупинитись перед прірвою?» [59, с. 154].

Письменника не полишає тема сьогодення, суспільства, ролі людини у цьому суспільстві – в країні, що розвивалася єдино правильним курсом, що нав'язувала комуністична партія, прямуючи до світлого майбутнього – комунізму. Ніхто не мав права ставити під сумнів ні мету, ні витрати, ні засоби просування цим курсом. Критик-Сверстюк демонструє своє розуміння «Собору». Він говорить про героїв, які не побоялися смерті і вважали за честь загинути в бою за волю, народ, рідний край, чия віра не була породженням страху перед карою. Такі герої сповідували релігію вільних людей, і їхнім Богом був Бог правди і любові. Ці герої будували свій Собор, завжди і в усьому – як найвищу вежу, яка має сторожувати безперервність духу, голос предків, бути заповітом нащадкам, котрі не мають права зректися й запродалися чужим богам.

Критик показує людину без минулого і майбутнього, особистість, котра живе виключно для себе і в якій існує лише один Бог – зацікавленість. Він вважає, що охопити все, вчасно подати знак тривоги та порушити якісь важливі проблеми – бути наставником складного суспільного організму – зможе тільки громадська думка.

О. Гончар писав «Собор» з дотриманням наперед визначених правил, з дозволу партії. Натомість Євген Сверстюк наполегливо продовжував боротьбу, відстоюючи свою Україну, котра повинна була розпочатися з правди. І тільки Україна, яка розпочиналася з правди, могла стати українською цілісною державою.

Така правдива критика для радянської влади виявилася злочинною. У такому ж руслі представлені й інші твори письменника – «Остання сльоза», «На мамине свято», «Іван Котляревський сміється», які за системи СРСР визнавалися антирадянськими, за які критика було визнано злочинцем.

Тема слова, яке володіє особливою духовною силою, – наскрізна в усіх есеях-листах Є. Сверстюка. Його слово сповідує незалежність, неповкореність Духу. За Гегелем, Дух являє собою моральне життя народу, а моральне здоров'я нації залежить від сповідання певної системи цінностей. Справжні цінності – це віра, історична пам'ять, традиції, мова, культура.

Євгена Сверстюка як філософа і культуролога турбувала проблема формування національної системи цінностей, на якій би виростала віра народу, прагнення до свободи і незалежності, створення нового типу громадянина, який би наважився в умовах тоталітарного режиму виборювати громадянські свободи.

Провідною у листуванні митця була тема, яка стосувалася життя і творчості Миколи Гоголя. Вона гостро постала у листуванні митця на засланні не тільки з дружиною, а й з професором Торонтського університету Юрієм Луцьким. Не випадково письменник багато уваги приділяв осмисленню теми духовної свободи у своїх дослідженнях творчості цього визначного письменника. На його думку, М. Гоголь віддався проблемі людської душі цілковито як Григорій Сковорода, прагнучи морального оновлення і духовного зростання. Письменник погоджувався з митцем у тому, що творчість посилюється лише з піднесенням духовних сил і морального вдосконалення. Саме цим М. Гоголь і зацікавив Є. Сверстюка, бо він прагнув змінити напрям мислення верхівки суспільства і повернути її до християнських цінностей: морально удосконалити людину, здійснити її своєрідне духовне оновлення та повернення до своїх першовитоків.

М. Гоголь міг пробуджувати й засвічувати душі людей. Він знав, що його покликання в світі – скеровувати на добро те, що людина обернула на зло. Митець закликав людей до душевного спокою і миру з Богом, що так хвилювало Є. Сверстюка. Він уважно досліджував одну зі складних проблем – проблему ідентичності. Адже Микола Гоголь неоднозначно ставився до своєї українсько-російської ідентичності, вважаючи таке злиття великим набутком людства, але й попри все обстоював думку про окрему культурну і етнічну ідентичність України. Відомо, що для своєї творчості, для утвердження себе як письменника в російській імперії він обрав російську мову, його українські національні почуття

посилювалися, особливо в той період, коли письменник намагався розгадати таїну російськості в умовах імперської держави.

У «Вечорах на хуторі біля Диканьки» описані українські сюжети, українська мова не вилучається, національний український дух залишається, а головне – представлений образ українського народу, його культура, українські звичаї і традиції.

Є. Сверстюк вважав, що не слід недооцінювати значення творчості Миколи Гоголя, стверджуючи, що тільки завдяки Т. Шевченку слово стало духовною силою, яка пробудила національний дух народу. У відомій повісті «Тарас Бульба» письменник прославляє козаків – вільний український народ, що героїчно бореться за збереження своєї релігії, звичаїв, козацької нації, України. Але це не вберегло М. Гоголя від роздвоєння душі, яке відбулося через роздвоєння між Україною і Росією. У листі до дружини з заслання Євген Сверстюк пише: *«Гоголь все життя все зашифровував – він сам себе зашифрував! Він поховав живу вільну душу під покровом насильно натягнутих розумувань. А потім мучився, що нічого не пробивається з-під цього панциру на сонце! Але спробуй відійди від його власних пояснень і холодним поглядом прочитай його життя: одчайдушна спроба в 25 років вирватись в Київ, створити там незалежний острів в університеті. Це не вдалось і не могло вдатись»* [63, с. 531].

Євген Сверстюк багато роздумував над феноменом роздвоєння духу. Він пише поему «Гоголь», яка не випадково починається розділом «Різдвяний дух». Письменник наголошує на духовній драмі Миколи Гоголя, який ніби роздвоювався між небом та землею внаслідок того, що роздвоїлись мова і свідомість, тому що намагався Божим Словом пробудити людську душу, але роздвоєне слово вмирало, бо душа письменника заблукала між добром і злом.

Є. Сверстюк з уважністю пізнавав стан духу М. Гоголя, прагнучи наблизитися до цілісного сприймання людини та світу, стану власного духу: *«Свій дар він ніс у собі, як прокляття. Його слово приставало до кожного... Його фразами, образами, іменами розмовляв не лише молодий Достоевський. Його слово і досі пристає і не відмивається... Він вивішував нейтрально казенний прапор, і то було теж*

знаряддям «хитрим проносити в життя свій напрям і вихоплювати звідти нещадним оком «державні таємниці», бо сутності в імперії глибоко засекречені від людського ока...» [63, с. 533].

Розгортаються теми, які для М. Гоголя і Є. Сверстюка були головними – теми людської душі, духовного пробудження, сенсу життя, покликання.

Багато творчої уваги митець приділяв творчості Тараса Шевченка, бо поділяв його переконання, що слово виступає реальною духовною силою, символом національного духу, є його носієм і передавачем живої культурної традиції, національної пам'яті.

Ще однією темою у листуванні Є. Сверстюка є осмислення плину часу, швидкого настання старіння людини. Тут ми маємо на увазі не вікове старіння, адже старіти може й молода людина. Старіти, коли вже немає бажання боротися, щось змінювати у своєму житті і житті інших людей, це ніби йдеш за часом і тебе все влаштовує: *«Речі старіють страшенно швидко, вже після першого погляду і остивають. Люди теж старіють? О, це щось зовсім інше – це в перспективі часу. Це коли вони застигають в однаковості, черствіють і байдужіють навіть до того, що самоповторюються. Це схильність улягати обставинам, саме певним, які витворили твою форму і владно панують над нею. Весь світ вони звужують до кількох діапазонів. Потім – старість – непроникність до власних джерел, захованих від самого себе, під покровом звичної надійності. А може ще – небажання йти. Я маю на увазі не вік, а ознаки старіння у будь-якому віці»* [61, с. 404].

У листуванні з дружиною простежуємо, як поняття Духа, Бога, християнства використовують ті письменники, творчість яких цікавить автора: *«Передусім про образ духа. Євангеліє було постійною книгою для Сковороди, Гоголя, Жуковського, Толстого, Достоевського, Міцкевича, Шевченка, Герцена, думаю – і Грабовського. Євангеліє не займало особливого місця у Пушкіна, Гете, Байрона, Тургенєва, Чернишевського, Франка»* [62, с. 435]. І далі Євген Сверстюк поглиблює свою думку: *«Найрівніший емоційно Шевченко у прозі. Досить прочитати «Наймичку» – і всі питання відповідають. Досить задуматись*

над «Варнаком» – і бачиш, що навіть питання боротьби поет розглядає в ключі християнської моралі «Розбійників» Шіллера» [62, с. 435].

Є в творчості Євгена Сверстюка ще одна улюблена тема справжньої людини. Розглядаючи твір Оскара Уайльда «Тюремна сповідь», він пише, що це сповідь поета глибокого, по-справжньому освіченого: *«Оскар Уайльд... зі школи мислителів, які знали, що правда і краса – головне в людинознавстві, дорога до справжньої людини, яка шукає гармонії і сенсу життя. Ми любляємо казку про принца, що з бідних, але найшляхетніший варіант – принц, що став бідним. Це щастя випало Оскару Уайльдові – «бо свою душу знайдеш лише після того, коли позбудешся всіх чужих пристрастей... Людина часто буває не сама собою, а кимось іншим»* [63, с. 169].

Письменник часто звертався до творчості Великого Кобзаря. Для нього це стало і духовною потребою і водночас відчуттям свого обов'язку довести, що саме цей геній – цікавий, актуальний і потрібний кожному українцю. Зазначену тему письменник розгортає у есеї «Шевченко понад часом». Він описує нашого Пророка таким, яким його відчуває, відмовляючись від стандартного розгляду образу Кобзаря. Автор натомість розкриває його в образі живого апостола правди.

Есеї Є. Сверстюка про Т. Шевченка – не переказування біографії чи історії життя, це погляд на нього такого, яким він був і залишиться навіки. Того письменника, якого намагалися зробити агітатором, революціонером, атеїстом – того, хто потрібен був владі, а насправді є вічним духом України. Для митця Кобзар насамперед є проповідником слова істини і християнства. Це відчувається у кожному вірші і слові поета. Автор приходить до висновку, що кожна епоха використовувала слово Т. Шевченка у своїх цілях, але часи змінюються і змінюють нас: *«Проблема «Шевченко і релігія»» – з великих і вічних проблем Людина і Божество. Ми знаємо її як псевдопроблему – такий собі електричний мультиплікат на стандартній канві. Взагалі накладання колишніх духовних побудов на звичні трафаретні форми нинішнього мислення – це хвороба усіх часів. Але ніколи ще мислення так не революціонізувалось, так не поривало з традицією, так не стандартизувалось до готових формул, як у вік НТР і масової інформації. Мислення*

було привілецією тих, хто уміє мислити, воно було зустріччю індивідів на горах, а не нашестям маси на індивіда з наміром уподібнити його до себе» [62, с. 438].

Отже, хто б не потрапив до поля зору Є. Сверстюка, всі вони несли в собі трагедію християнського вибору. У своїх листах-розмірковуваннях він показує людину з усіх боків, а найголовніше, – в екстремальних умовах, роблячи спробу зрозуміти мотиви поведінки і вчинків, фізичну і духовну міцність, які визначають те, що кожній людині призначено нести по життю свій хрест.

Через усе листування подружжя наскрізною ниткою звучить тема обговорення літературних видань, газет, нової літератури. Євген Сверстюк постійно читав в ув'язненні та на засланні. Автор постійно здійснює повномасштабний, глибокий аналіз прочитаного: *«Проглядаю газети – ювілейний виступ О. Гончара, помертні вірші В. Земляка в «Літературній Україні» і навіть виступ на ювілеї Загребельного, який з легкістю незвичайною ще раз підтвердив, що слова Канта про зоряне небо і внутрішній моральний закон належать «невпокореному генієві людства Бетховену»» [62, с. 542]. Дружина завжди відгукувалася на такі листи, обговорювала та висловлювала свою думку, які стосувалися суджень чоловіка.*

Ще одна тема, яку Євген Сверстюк порушує у своїх листах, – стосунки батьків і дітей. Тема виховання підростаючого покоління завжди турбувала митця. Він постійно цікавився справами та життям єдиної донечки. Завжди був готовий вислухати її зауваження, критику, інформацію про навчання в школі. Постійно заспокоював та давав поради, як себе поводити в різних ситуаціях: *«Коли я був малим, то складав собі правила. Тепер позичу тобі пару таких правил, яких треба дотримуватись:*

1. Коли щось дошкуляє і хочеться сказати погані слова – прикусити зубами язика, промовчати і – далі грати роль принцеси.

2. Навчитись грати не тоді, коли хочеться, а коли треба.

3. Зумій змовчати навіть тоді, коли вчителька поставила явно несправедливу оцінку.

Хіба принцеса може опуститись до того, щоб бурчати?» [62, с. 435].

Дітям дисидентів дуже важко жилося в ті часи, коли батьки були в таборах чи на засланні. Ув'язнення були досить тривалими, і для дітей, які довго не бачилися з батьками, це було випробуванням. Тому Є. Сверстюк в одному з листів до дружини просить бути уважною до Мачка (так він ніжно та трепетно називав свою доню). Він говорив, що дитині можуть натякнути про маму: *«Можє ти йому так обридла, що він і вертатись не хоче?»*. Але хай хтось тільки скаже щось подібне про Мачкову маму – Мачок йому це запам'ятає...» [62, с. 418]. І далі автор продовжує свою думку, покладаючи тягар виховання на педагогів: *«Оце і є інтроверти, діти пізньої цивілізації. Їм потрібна своя методика, наснажена емоційністю, сплетена з ядром індивіду і потрібні абсолюти, і горе тому педагогові, який їм не дасть святинь, ідеалів, а дасть відносні цінності, тимчасові вартості, теплі умовності і замітники...»* [62, с. 418].

Досить часто Є. Сверстюк у листуванні з дружиною обговорює питання виховання дитини та дає певні настанови, як покращити своє спілкування з нею, як вигадати певні правила, які вона буде виконувати, як-от: *«Мені б хотілося, щоб Ти їй сама читала. Казки, вірші, пісні. Мало, але регулярно. Вона любить Твою згармонізовану зосередженість, Твій голос. Це вам потрібно обом... Виразне читання – це найелементарніша, вічна основа художнього виховання»* [62, с. 654].

У одному з листів до донечки Є. Сверстюк повідомляє їй, що у різних дітей і батьки різні. Для нього, наприклад, радість зустрічі з рідною душею – важливіша за достаток. Коли дитина писала йому про ніжність і любов до мами, тато повчав: *«Любов – це коли вранці дитина, незалежно від настрою, простягає до мами руки з усмішкою. Любов – це коли дитина, глянувши на маму, стримує гнів свій і прикушує язика. Любов – це дія. А ніжні слова під настрій – це латки. Це спроба залатати розірване...»* [63, с. 529].

Тема поведінки і повчання стосувалися не тільки доньки Віри, але й дружини. Є. Сверстюк зі знанням педагогічних основ повчав і дружину, говорячи про те, як

себе поводити у стосунках із дитиною: *«Ти можеш їй багато допомогти ласкою і любов'ю. Не нервуй її і будь уважна. І це зовсім не для неї, а передусім для себе – це самовиховання, яким ми усі займаємося і повинні займатися завжди»* [63, с. 547].

Батько наголошує у своїх листах, що двох педагогів (він та дружина) – забагато на одну дитину. Але дитина за своєю природою – ідеаліст, якому треба допомогти пізнати себе і розбудувати власну природу та вивільнити її в розумних межах.

Є. Сверстюка надзвичайно турбували теми миру та озброєння, над якими він постійно розмірковував у своєму епістолярії. Так, у листі періоду заслання він пише з цього приводу наступне: *«Останнім часом мені насувається марою тема озброєнь в нинішньому світі. Я пам'ятаю: зброя – це холодний темний метал, з яким людина одразу стає іншою: інстинкт насилля впливає з глибин і в душідесь знімається запобіжник. Зброя очищена від вічного бруду і змазана оливою, але вона завжди поблискує і пахне смертю. Смерть сидить у стволі, як джін у погано запхненій пляшці. У холодній і слизькій пам'яті зброя не зберігає слідів – завжди вона знов масна, холодна, чиста, лежить у похмурій готовності»* [63, с. 336–337].

Найважливішими проблемами сьогодення є проблема збереження миру на Землі, запобігання військовим катастрофам і конфліктам. Розвиток науки і техніки, створення ядерної зброї призвели до того, що саме зараз людина стала спроможна покласти край власному існуванню: *«Я щось писав тобі про озброєння в сучасному світі – отримувала? Мабуть найцікавіша статистика на ці порочні ігри витрачається не більше, ніж на продукти споживання. Ці іграшки щораз дорожчі. Американський ІІ-І стратегічного призначення – коштує 35 млрд. доларів проти 27 млрд. за попередніми розрахунками...»* [63, с. 41].

Деякі країни витрачають великі кошти на вироблення зброї та проведення наукових досліджень, присвячених озброєнню. А швидкий прогрес у військовій галузі обертається загрозою безпеки та сприяє поширенню глобальних проблем.

І найголовніша проблема – це відвернення війни. Як бачимо, як і в той період, так і сьогодні, тема війни, озброєння в світі є актуальною, особливо зараз, у період ведення війни з російським агресором.

3.2. Провідні мотиви листів Євгена Сверстюка

Епістолярна творчість Євгена Сверстюка є яскравим свідченням того, як реалізовувався творчий потенціал поета в умовах ув'язнення, тому що переслідування з боку влади слугували загартовуванню духу митця. Його творчі роботи та книги, яким у житті Є. Сверстюка відводилось перше місце, були для нього вкрай важливими, бо завжди могли допомогти у вирішенні складних життєвих обставин, стати вище них. Із листів з табору дізнаємося, що він замовляв багато літератури для роботи над написанням своїх критичних літературних праць, а також прохав дружину придбати те, що йому потрібно.

Деякі дослідники того часу наголошують, що при радянській владі в літературознавстві не було поняття «критика», яка не порівнювалася б зі звинуваченнями, бо оцінювання твору могло бути лише ідеологічним, і від цього залежав стан і фізична безпека самого автора. Євген Сверстюк, будучи людиною високоосвіченою, інтелігентною, не міг керуватися такими принципами, тому постійно наголошував на згубності таких текстів для мистецтва і літературознавства.

Листування стало ніби творчим майданчиком, де відточувалося перо майстра есеїв та літературно-критичних статей. У перекладача зароджувалися думки, які поступово, вже з поверненням додому після ув'язнення, перетворювалися на окремі дослідницькі студії і публічні виступи. Епістолярій засвідчує поглиблене творче спрямування, яке й визначило місце митця в українській культурі XX – XXI століття. У одному зі своїх інтерв'ю Є. Сверстюк зізнався, що саме тюрма і заслання зробили його письменником.

Тематика епістолярію митця відображається і в його основних напрямках творчості – публіцистиці, літературознавстві, громадській діяльності. Листуючись, автор намагався обговорювати актуальні для нього питання: політичні, релігійні, філософські, літературознавчі та проблеми, які стосувалися питань видавництва своїх напрацювань.

Читаючи листування Є. Сверстюка, можна побачити, що серед його кореспондентів були і відомі громадські діячі, літературознавці, письменники, родина, друзі-однодумці. Необхідно звернути увагу на листи З. Генік-Березовської (1967 – 1971), А.-Г. Горбач (1980 – 1991), О. Заливахи (1995 – 1998), М. Коцюбинської (1979 – 1980), Ю. Луцького (1980 – 1986), М. Мариновича (1985 – 1991), Н. Світличної (1979 – 1993) та ін.

Напрацювання Євгена Сверстюка різноманітні за родом, жанром, тематикою, стилем і параметрами, немовби поєднані темою ідеалу людини. Одним із провідних мотивів його епістолярію є збереження людиною, яка має зобов'язання, за будь-яких умов залишитися вірною своїм переконанням, зберегти честь свого імені.

У листах письменника перетинаються, перетікаючи з одного в одне, і мотив сповіді, і реагування на літературні та культурні події, філософські роздуми про сутність життя з його складними поворотами долі та випробуваннями.

Є. Сверстюка завжди хвилювало питання людської сутності, над яким він часто роздумував. Так, у одному з листів до дружини відчитуємо мотив роздумів над сутністю Людини: *«Останнім часом задумуюсь над людською сутністю, в якій плавають нерозпізнані початки сумних кінців. Самохвальство як жальогідна компенсація амбіцій, для яких забракло амуніції, – просто скромної працьовитості. Гордия як жальогідний плащик на покірній спині, яку легше від людського ока приховати, ніж щоденно випрямляти – до тріску кісток»* [62, с. 611].

Роздумуючи над питанням фатуму, автор бачить увесь світ, як простір творчості і самоусвідомлення свободи. Людина може уявити себе пилком у просторі, може летіти з самоусвідомленням, що несе в собі таємницю життя. Саме в таборі він з великою уважністю читав книги епістолярного та документального жанру: листування І. Котляревського, Лесі Українки, «Дневники» Л. Толстого,

листи і щоденники Ф. Достоевського, «Сповідь» Миколи Гоголя, листи і щоденникові записи А. Чехова, «Думки» Б. Паскаля, «Тюремну сповідь» О. Уайльда тощо.

Мотив спогаду і сповіді в листах автора – дуже виразний. Він звучить, ніби молитва-звертання до глибин власного життя. Усе це письменник писав у важких і непростих умовах, намагаючись висловити своє сокровенне, вгадати і схопити саме ту мить, котра може бути неповторною, як зустріч із чимось невідомим, яке раптом відкривається у зовсім простих речах.

Про перебування в ув'язненні та на засланні Євген Сверстюк фактично нічого не пише: ні про табірні будні, ні про карцери, ні про акти голодування. Зате з гумором фіксує інформацію, коли конфісковували листи або окремі сторінки з них, про позбавлення побачитися з рідними. Він повсякчас наповнює свій епістолярій внутрішньою свободою, творчістю, спілкуванням.

Увесь ліміт дозволених листів Є. Сверстюк використовує так, щоб була можливість написати рідним та друзям (Михайлині Коцюбинській, Оксані Мешко, Надії Світличній, Вірі Ткаченко тощо) та ув'язненим побратимам.

Втіленням абсолютного для митця була мати, яка молилася за нього, перебуваючи після смерті батька та під час ув'язнення сина вже зовсім самотньою. У листах та віршах, присвячених матері, визріває її образ, як міра справжності. Мати митця постає на рівні з героями античних трагедій. Але жодні обставини і страждання не змогли змінити сутності ставлення до матері та її віри в сина: *«Бідна мама моя – яка переповнена чаша страждання випала їй у житті!*

Що я напишу мамі? Що я у неї останній? Так багато, незмірно багато важило, що є у неї поблизу син» [61, с. 341].

Є. Сверстюк поважав своїх батьків, обожнював матір, вважаючи її уособленням правди і справедливості: *«Але вона не дуже любила панькатися з рідними, коли що не так. Вона любила добрих і гарних, і такі були для неї рідні. Мені здається, що останні роки її гнітив голий матеріалізм і та сита бідність, що не знала ні поваги, ні самоповаги – за браком часу і сили»* [63, с. 437].

Листування письменника із заслання наскрізь просякнуте його духовно-творчим та інтелектуальним життям. У табірних умовах і на засланні він постійно стежив за публікаціями статей в журналах: «Дніпро», «Иностранная литература», «Наука и жизнь»; газетах: «Літературна Україна», «Литературная газета», «Друг читача» та ін. Просив дружину та друзів на волі, щоб йому надсилали вірші Ліни Костенко, Василя Симоненка, Артюра Рембо, Чеслава Мілоша та багатьох інших.

Євген Сверстюк постійно читав нові видання книг з філософії, твори Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля та Іммануїла Канта. Уважно вивчав все те, що вдавалося знайти в бібліотеці для в'язнів, постійно замовляв нову літературу через «Книгу – поштою». Для нього мало було просто прочитати, він відгукувався своїми есеїстичними листами на різні явища літературного процесу в Україні, глибоко осмислюючи їхнє значення вплині часу.

Письменник, залюблений у класичну музику, при нагоді слухав по радіо твори Йоганна Себастьяна Баха, Людвіга ван Бетховена, Вольфганга Амадея Моцарта. Саме така музика переносила його в інші світи та виміри часу. Адже вона – супровід часу без слів.

Свої відчуття автор постійно описував у листах до рідних. Небо, сонце, зорі, птахи, дерева, хмари, вітер, які нікому не підвладні, завжди залишаються вільними, приносячи людині вісті про красу існування. В одному із своїх листів до дружини та доньки Є. Сверстюк пише: *«Запала глибока осінь. Якось відразу. Але нині в обідню пору я ще схопив сонця – полежав горілиць на лавці. Вітер холодний, але коли виринається з-за хмар сонце – зовсім тепло. Що мені марилося? В невиразних спогадах, маревах, асоціаціях, звичайно ви – людина несе крізь час і холод свій малий світ як частку себе, як спосіб бачення і приймання, як внутрішнє тепло і свято. З втратою світу, мабуть, наступає відчуження – втрачається відчуття земного тяжіння, власної ваги і усякого сенсу. Форми, якими визначається індивідуальність живою, осуваються і кануть в матерію. Часом після безбарвного дня чекаю, що вночі повернусь до себе...»* [61, с. 335–336].

Роздуми, думки, голоси, події, які переживає митець, відкривають глибокі смисли про плин часу, тобто реальність, яка робить виклик особистості, свободі, волі, істині до життя.

Листи митця пронизані наступним мотивом: не нестись по життю за течією, а залишатись тим, хто знає правду і творить добрі справи. І даремно, що треба ще багато пройти, щоб дізнатися, що правда і краса є головними для людини, що знаходиться в пошуках гармонії і сенсу життя. Людина, смисл її приходу в цей світ, дух і істина ідеалу невідступно присутні в думках митця.

Є. Сверстюк постійно наголошує на тому, що в своєму житті людина змушена опиратися на дві істини: розум і віру. Розум, який не опирається на моральні цінності, може бути небезпечним для самої людини.

Отже, свою місію дисидент вбачав у створенні свого, індивідуального бачення розвитку української культури. Творчий спадок митця сповнений роздумами про місце і долю української культури – культури великої, з глибоким корінням і високими моральними цінностями.

Табірна доля не пригнітила великого таланту письменника, його любові до України, людини, високого художнього ідеалу. Цей ідеал, внутрішня свобода, вимогливість до себе й до інших давали право критично оцінювати навіть великих творців слова.

Євген Сверстюк власним жертвним життям довів, що всіх цінностей, про які писав, які сповідував, – дотримався, живучи при різних політичних режимах. В «Останньому слові на суді», яке письменник таємно написав в ув'язненні у 1973 році, коли очікував судового вироку за антирадянську діяльність, читаємо: *«Мені випало гірке щастя спілкуватися і працювати з людьми рідкісно талановитими і шляхетними – про подібних раніше я читав лише в книжках. Щастя жити високими культурно-громадськими інтересами і нехтувати особистими. Щастя спізнавати суворість і вагу великих слів – правда, честь, обов'язок – слів, що становлять морально-етичні підвалини, суть мого світогляду. Честь оплачується кров'ю, гідність, що є передумовою життя, істина, до якої йдуть із безстрашністю дослідника, – без гарантії повернутися. На цих поняттях я*

вирослав і прагнув до них підвестися, вириваючись з замкненого кола порожніх слів... На хвилі девальвації етичних вартостей за ці принципи, за розкіш самоповаги я розплачуюся всім, що дало мені життя» [61, с. 564]. Ці слова, на нашу думку, і розкривають життєве кредо Євгена Сверстюка.

Головне у написанні листів, на наш погляд, – надання інформації про конкретну подію, висловлювання своїх почуттів адресату, а, можливо, й у поєднанні того і іншого. Питання, які порушує у своєму епістолярії автор, можуть бути важливими або навіть незначними. Усе залежить від того, який літературний талант і суспільне становище має дописувач, якою є особистість адресата, його уподобання тощо.

Євген Сверстюк повсякчас намагається розширити коло подій і явищ – охопити ті, що мають місце не тільки у його особистому житті, а й у літературному процесі, навколишньому світі.

Висновки до III розділу

Дослідження приватної кореспонденції українських дисидентів у дискурсі світоглядних та естетичних позицій дає нам підстави говорити про їх тематичне багатство. Це і трагічні будні, глибока сила людської особистості, роздуми стосовно духовного призначення України тощо.

Листування складає собою джерело інформації, яке стає важливим для дослідження життя людини, її біографії. Крім основної функції передачі фактичної інформації відправника листів до адресата, листи також можуть слугувати важливим засобом представлення самого себе і життєвого шляху досліджуваного.

Табірний епістолярій мав важливе значення для політв'язнів в умовах ізоляції від всього світу та звичних умов. Листи, отримані від родичів та друзів, повідомлення з інших таборів ув'язнені сприймали як особливий зв'язок із навколишнім світом та батьківщиною.

Листування Євгена Сверстюка має історичну, літературну, психологічну цінність, оскільки є документом епохи, епістолярною панорамою українського духовного життя 60 – 80-х років минулого століття.

Однією з домінантних літературно-культурних тем в епістолярній спадщині шістдесятників була позиція митця, який постійно перебував під жорстким ідеологічним тиском, що панував у тоталітарній державі. Щоб зберегти власні переконання, потрібно було піти у «внутрішню еміграцію» або відкрито заявити про свої погляди – так, як це зробили дисиденти, прийнявши всі переслідування влади.

Епістолярій Є. Сверстюка охоплює і розкриває визначальні національні світоглядні орієнтири, моделює комунікаційний процес та аналізує ряд проблем: філософських, соціальних, моральних, духовних. Його мета – формування громадської думки, поведінки людини у суспільстві, дослідження суспільних пріоритетів. Світогляд Євгена Сверстюка охоплює різні сфери життя: журналістику, літературу, філософію, релігію та політику.

Увага до листування Євгена Олександровича Сверстюка набула особливої актуальності, оскільки її завдання – формування суспільної свідомості. Світобачення митця, система цінностей, його творчість виражають ідеали великої культурної епохи.

РОЗДІЛ IV

ХУДОЖНЬО-ОБРАЗНА СИСТЕМА ЛИСТУВАННЯ (АРХЕТИПИ, СИМВОЛІКА, ТРОПІКА)

4.1. Табірний епістолярій Євгена Сверстюка

Жорстокість табірної системи інформаційно ізолювала політв'язнів. За словами Н. Загоруйко, «Радянський Союз, який намагався демонструвати світові імідж країни вільних людей, змушений був іти на певні поступки. Обмеживши контакти політв'язнів з рідними, він не міг заборонити листування» [21, с. 81].

Для більшості дисидентів ув'язнення було не лише зовнішнім, а й внутрішнім випробуванням. Людина, яка потрапляє в закритий простір і позбавлена права вибору, продовжує існувати, все ж має потреби і вимагає їхнього задоволення. Єдиний вихід з цього простору – це перенесення себе у простір уявний. І таким простором стає листування, бо саме воно є єдиною можливістю для зустрічі з реальним, яке залишилося по той бік тюремних стін. Усе життя адресант переносить у листи. В'язні перечитували епістолярій багато разів, що давало їм час від часу все переінакшувати і сприймати по-новому. Адже саме у тюремних листах ув'язнений завжди хоче сказати більше, ніж може.

Листування Євгена Сверстюка з дружиною представлено двотомником у трьох книгах. Ретельно підготоване та коментоване, воно вміщує листи за ті дванадцять років, коли подружжя перебувало в розлуці. Можна сказати, що це документи доби, які відомі для нас події відкривають заново. Завдяки листам дізнаємося про духовну та етичну висоту, досконалі стосунки, багатство думок та почуттів, глибше розуміємо контекст тогочасного Києва і життя в зоні заслання.

Двотомник «Євген Сверстюк – Валерія Андріївська. Листування» було надруковано в 2019 році у видавництві «Дух і Літера». До нього увійшло листування відомого дисидента-шістдесятника Євгена Сверстюка з коханою дружиною. Цей епістолярій складався упродовж довгих років заслання. З одного боку, в політичних таборах і на засланні, а з іншого – в умовах радянського Києва. Це листування є

детальним описом повсякденного життя подружжя і повністю передає суспільну атмосферу і дух того часу.

Характерною особливістю листів є вміння автора перебороти життєві обставини, зберегти вірність справжнім цінностям у житті. Вони, психологічно виважені, слугували внутрішнім захистом, способом реалізувати себе та можливістю спілкуватися зі своїми однодумцями.

Книгу «Листування» умовно можна поділити на три періоди:

- 1) листування періоду перебування Євгена Сверстюка в таборі (1973 – 1978 рр.);
- 2) листування періоду перебування Є. Сверстюка на засланні (1979 – 1983 рр.);
- 3) додаткові матеріали, які висвітлюють життя митця упродовж відбування усього терміну покарання.

Епістолярій Є. Сверстюка до дружини та дочки багатий на різні думки та теми. Тематично ці листи можна поділити на:

- 1) родинні;
- 2) літературні переклади;
- 3) філософські роздуми;
- 4) такі, що містять критику літературних творів.

Першими й постійними адресатами для політв'язнів ставали їхні дружини. Дружина Євгена Сверстюка згадувала, що у чоловіка був жахливий почерк. Митцєві заздрили інші в'язні таборів: адже він писав так нерозбірливо, що завдяки цьому міг конспіруватися. Чоловік і дружина написали один одному понад 600 листів. Є. Сверстюк любляв вставляти німецькі, англійські й польські фрази. Іноді використовував французькі слова. Спочатку ці листи дружина переписувала своїм почерком, бо, тільки переписавши, могла прочитати. Згодом пані Валерія вже звикла до почерку чоловіка, тому не переписувала листів.

Епістолярій обох творців цього писемного дива є дуже світлим та ідеалістичним. Ще за життя Валерія Андрієвська розповідала, що чоловік ніколи не згадував про табірне життя. Писав переклади віршів, свої міркування,

філософствування та поради, як правильно виховувати доньку. Дитині прислав гарні листівки, намагався писати друкованими літерами, щоб вона могла зрозуміти, що батько хоче сказати.

Варто зазначити, що долі дружин політичних в'язнів також були нелегкими. Вони, звісно, не сиділи в тюрмах, але долі чоловіків впливали на їхнє життя. Постійно наражались на провокації та переслідування з боку КДБ, осуди колег на роботі, нерозуміння батьків, які в деяких випадках вимагали покинути таких чоловіків. Валерія Андрієвська з гідністю пережила всі труднощі. Всупереч негараздам долі, при постійних викликах до суду як свідка, все-таки зуміла продовжити свою наукову діяльність і відбулася як особистість. За таких обставин, щоби утриматися в науці, вона повинна була працювати набагато більше і краще, ніж лояльні до влади науковці. Пані Валерія несла велику відповідальність за дитину, хвору матір, а також і за чоловіка, бо від її позиції залежав його внутрішній світ і можливість не зламатися в таборі. Вона завжди допомагала коханому, виконувала його доручення і прохання.

Є. Сверстюк роздумує: *«Я задумався над тим «законом». Я задумався над моральним правом передавати через дружину «контейнери, посилати її в Москву, у холод у підозрілу ворожу атмосферу. Наші дружини не мають ніякого захисту, ніхто ними не опікується, ніхто не цікавився, крім КДБ. Вони позбавлені тепла. У цьому є щось страшне»* [63, с. 573].

Необхідно зазначити, що багато хто з дослідників епістолярного жанру переконані в тому, що таке спілкування з рідними людьми носить інтимний і суто духовний характер. У деяких текстах листів почуття відповідальності і провини поєднуються ніби з настановою для самого себе на постійне і довготривале відчуття єднання долі.

Євген Сверстюк вражає своєю простотою. Для нього справжній таланти – бути простою людиною. Сучасники письменника згадують, що у присутності Є. Сверстюка ставало відразу затишно, спокійно. Він завжди навіював впевненість, яку у житті давали віра, надія і любов. Це була віра – в Україну, надія – на Україну,

любов – до України. Але любов'ю усього життя митця була дружина Валерія Андрієвська.

Цікаво, що «Листування» названо за біблійним мотивом: Книгою Листування. Тому складається такий собі ланцюжок: Бог – це Любов, а сама книга є епістолярним втіленням любові. Трепетне й чутливе листування двох людей, силоміць розлучених тоталітарною системою. Вони підтримували один одного, зійшовшись в такому собі епіцентрі любові – донечці.

Листи – це щось інтимне, а для ув'язнених вони набувають особливої таємничості. Євген Сверстюк знаходив усамітнені місця (навіть в бараках, де кожний на видноті) та потаємно працював над своїм душевним станом: *«Ранок 30.VIII. Треба ж так – лише 15 вільних хвилин до 8:15 ранку я можу писати. Решта – не та хвиля»* [61, с. 45].

Хвилю, на яку налаштований чоловік, підхоплює дружина: *«Ось і твій лист, нарешті. Для мене це – як ін'єкція живої води. Останній тиждень я вже зовсім було заснула, як риба на сухому, а тут вже знову стало цікавіше жити, я розправляю плавники і пробую бити хвостом»* [61, с. 81].

В оприлюдненні листування людей є своя виправданість. Бо коли людина відходить у вічність, проходить якийсь час – і листування стає сенсом не лише для того, кому пишуть адресати, а й для нас усіх.

Біль такої примусової розлуки рідних людей виробляв такі особливі слова, що підносив душу на певні висоти. Щоб це підтвердити, подаємо зразки таборових свідчень у коханні, написані українськими політв'язнями. Євген Сверстюк пише до дружини Валерії: *«Приходитиму у снах сам собою, з повагою до Твоєї високої, світлої істоти, з острахом, щоб не ранити, не внести дисгармонію, з завжди новою радістю, що в мареннях про рідну душу натрапив на Тебе, з сумом, що не зумів оберегти від травлі і пронести на руках.*

Є люди з печаттю справжності. Як Ти – найсправніша з привидів мого життя» [62, с. 32].

Майже кожен політв'язень у листах і спогадах по-своєму формулював думку, яку знаходимо і в Євгена Сверстюка. Він завжди усвідомлював, що вдома, на волі,

ще складніше і важче перебувати, аніж в умовах, в яких він знаходився – там, де завжди знайдеться на себе час. Родини політв'язнів теж страждали, про що свідчать листи дружини Валерії, самого Євгена Сверстюка та матері: *«Цілий рік була тілом у стані вільного падіння, а тут раптом зачепилася за якийсь сухий сук, та й вишу. Не знаю, як надовго...»*

І якщо в собачому холоді електрички я була мужньою людиною, бо всі мої почуття просто змерзлися, то тут мене взяв такий сум і такий жаль, і такий плач... Мабуть, це було те, що зветься «повнота існування» [61, с. 21].

Євген Сверстюк з ніжністю називав дружину Ляною, Лілянкою: *«Моя велична, світла Ліляно! Ти була для мене як легіт, весняний вітер, а нині перетворилась на щось далеке, рідне й відчужене, як білий острів скам'янілої надії» [61, с. 21].*

Словами родича ворога народу тоді вже не називали, бо «культ особи Сталіна» було офіційно засуджено. Одних родичів політв'язнів, які обіймали посади, що прирівнювалися до «ідеологічного фронту», просто одразу звільняли, інші зазнавали переслідувань з боку влади – їм оголошували дисциплінарні покарання, піддаючи пильному контролю. Про це не можна було написати в листах, бо їх одразу конфісковували, звинувачуючи у наклепі на радянську дійсність.

Політв'язні мучилися докорами сумління, що за них страждала вся родина. Вони стали причиною мук своїх найдорожчих людей, які через обставини, що склалися, змушені були потерпати від переслідувань влади вдома.

Валерія Андрієвська не зреклася свого чоловіка, як того домагався КДБ, а була поруч із ним і морально, і духовно – йшла тим же шляхом болю, будучи для коханого водночас і побратимом, і борцем.

Є. Сверстюк та його дружина завжди нумерували свої листи, бо цензори часто вилучали сторінки, які здавалися їм підозрілими.

Читаючи епістолярій, ми переконуємося, що Валерія Андрієвська добре володіла образним словом: *«Бачу «віщі сні»: в той день, як тебе відправили, снилось, що ти забіг додому по дорозі до поїзда. На хвилинку, таємно, весь в якихось кривавих бинтах. Мабуть, це просто ті передбачення, які є у тварин, у*

комах і навіть у якоїсь цибулі, котра знає, чи сувора буде зима і скільки козушків треба одягти.

Але все змінюється на гірше, і саме в тому місці, де починаємося ми.

Приснився, будь ласка, якимось гарно» [61, с. 32].

Це листування – ніби натхненне спілкування двох майстрів слова, тому дуже цікаво стежити за такими талановитими словесними переписуваннями.

Є. Сверстюк завжди чекав на листи від родини. Читаючи їх, ми відчуваємо щирість, відкритість один до одного, чистоту думок і чесність. Ця переписка має характер живого діалогу, з деяким відтінком інтимності. Хоча й на відстані, але вони обоє переживають однакові почуття й емоції, ніби знаходяться десь поруч: *«Мені потрібне духовне спілкування. Відбиток у листі живої душі, живих очей. Я отримую вже чимало листів. У них багато розуміння, уваги, любові. Але мені потрібно це все від вас – розумієте? Мені потрібні ви обоє такими, якими уявляю вас, одухотвореними, чуйними. Не реалізованими в речах, а в усмішці» [63, с. 39].*

В одному з листів письменник писав, що людина змушена зазирати в своє серце. Читаючи листування подружжя Сверстюків, ми уявляємо два люблячих серця, що наповнені глибокою внутрішньою красою.

Важливими та об'єднуючими були розповіді в листах про доньку, бо інші умови проживання часто роз'єднують батьків і дітей. Розповіді про дитину виступають і як інтимне спілкування, бо по-іншому зізнатися в коханні один одному не виходило. Тому В. Андрієвська часто сама пише від імені Віруні, будучи водночас і оповідачем, і автором.

Маленька Віруня – Мачинка – Мачок, до якої звернені найсвітліші сподівання і безмірна любов батьків, стає своєрідним центром духовних шукань і реальної справжності. Жодний лист дружини до свого чоловіка не обходився без розповіді про дівчинку. Є. Сверстюку, «любому татові», в конвертах приходили «листівчики», власні малюнки, хусточка, а пізніше в листуванні з'являються і тексти, написані самостійно Вірочкою до татка. Мачок по-дитячому просить тата зустріти лисичку і прислати до неї, щоб вона могла дружити й розмовляти з тваринкою. Читаємо, як

донечка розповідає матері сон, в якому їй наснився тато, і вона просить пробачення у мами за те, що та їй не приснилася.

Віруня-Мачинка, як бачимо з переписки, є прекрасним дивом для своїх рідних. Вона, хоч і мала, але є особистістю, яка не хоче поступитися, відстоює свої переконання.

З висловлювань центральної героїні цього листування – донечки Валерії та Євгена – можна було б написати і видати окремою книжечкою дитячі афоризми і неологізми: *«На півня Віруня каже «дурень», а на качку – «дурниця» або «Як щось не так, одразу: «Піду в другу кімнату, ти мене будеш кликати, а я не прийду! Ні крапельки не прийду, ні крапельночки!»* [61, с. 16].

Мати описувала доньчині пригоди, і можна лише уявити, що відчував татусь-Женя, читаючи їх ввечері після важкої роботи в бараках: *«Купання ввечері є найприємнішим за день актом, бо Віруня, під враженням розповіді про Омелька (хлопець, що ніколи не миється, у нього злиплися очі, ніс і вуха, він нічого не бачить і не чує, а кігті такі, що він не може взутися, ходить вічно босий і шкребе по землі), просто рвалася під ножиці і воду.*

За допомогою стільця Віруня вже опанувала майже всі висоти в нашому домі (відсуває скло, тягне книжки, дістає абсолютно все). На цей раз прийшла черга моєї парфумерії. Спочатку був цілком вичавлений і розмазаний по обличчю, голові і руках мій новісінький крем. Був невеличкий скандальчик, і ми вирішили, що дівчина зробила всі необхідні висновки. Проте через півгодини ми застукали її на тому, що вона енергійно вкривала пудрою (дуже професійно – не раз уважно спостерігала, як це робиться) попередньо помазане перламутровою помадою для губ обличчя. Наш лемент не справив жодного враження. Операція відчайдушно продовжувалась доти, доки мама не взялася до грубих фізичних засобів» [61, с. 16].

Історія доньки домінує в листах, завжди відчувається її присутність. Розповіді про Віруню – це і система дитячого виховання, оскільки і Є. Сверстюк, і В. Андрієвська мали психологічну освіту.

Як психолінгвіст, Валерія Андрієвська одразу повідомила чоловікові про своє виховне кредо – про те, що вона знає, як виглядає ідеальна система виховання. Вона

в жартівливій формі говорила, що виховує Євгена, він – Мачка, а вдвох вони іноді виховують і її саму, і тоді між ними складається така собі взаємодопомога.

Обоє раділи тому, що батьківські й материнські гени виразно проявилися у Віринці. Євген Сверстюк згадував, що в дитинстві він відмовлявся їсти, як пригощали родичі. Цілою проблемою було всадовити його за стіл. Заходив він тільки туди, коли знав, що він там бажаний гість, і дорослі ставилися до нього з повагою.

Читаємо у 23 листі: *«Ще нас сьогодні Віруня дуже жаліла. «Не хочу, щоб мама вставала. Хай мама тільки лежить і все (мамин ідеал щастя)». «А хто ж буде все робити?» – «Тато Женя. Бо ми ж не таті (тобто ми – жінки, а тато сильний чоловік, який має все робити)» [61, с. 75].*

Виразності і неповторності зображення образу волелюбної Мачинки завдячуємо передовсім глибокому баченню матері Валерії, яка всі свої почуття і відчуття: і радість, і непорозуміння з дитиною, і відкриття чогось нового в ній, – *«що аж тепер зрозумілі, яка то складна істота – жінка в особі її трирічної доньки» [61, с. 6]* (усміхаючись коментує Євген Сверстюк) передає у своїх листах до чоловіка. Адже це дружина, або як її називав Є. Сверстюк – Велика Мама, водить Мачинку і на музику, і до театру на дитячі вистави, і малюють разом, і на ковзанах та катаються разом.

А як гарно Є. Сверстюк звертався до дружини і дочки у своїх листах: *«Любі мої сонячні осінні зайчики!» [61, с. 68], «Любі мої далекі світлі вогники, що ірреально спалахують в реальній ночі і живлять душу, і дивно світять відблиском іншого світу» [61, с. 88], «Мої любі, славні жителі лелечого гнізда!» [61, с. 117], «Мої чисті й світлі Лелечко з Мачинкою!» [61, с. 126], «Любі мої, найрідніші – Велика Мама і Маленька Мака!» [61, с. 46], «Доброго вечора вам, любі мої Велика і Маленька» [61, с. 347]; «Моя велична світла Ліляно!» [61, с. 185].*

Про ставлення чоловіка до своїх любих жінок свідчить лист 39: *«Мої любі, славні жителі лелечого гнізда! Прилітаю до вас, кружляю над вами, обіймаю і цілую – Велику і маленьку – усміхаюсь з вами, мовчу з вами і кланяюся гостям і*

щедрувальникам, які пам'ятають, люблять і шанують вас, іскринок із мого домашнього вогнища... Долаю простір до вас, з вами завжди – Євген» [61, с. 117].

Складається враження, що листи Євгена Сверстюка (Івоніки, Веснянки, Лелеки) до Валерії Андріївської (Лілянки, Лілії, Маріки, Марійки) немов піднімають невидимий очам міст, що підноситься над всіма негараздами в світі, міст, який час від часу освітлюють всі кольори веселки. Відсилалося найдорожче, найсвітліше, тривожне, сокровенне в листах, бандеролях, «листівчиках» і малюночках дочки. Неодноразово Євген Сверстюк завершував свої листи до найдорожчих людей, дружини і доньки Віринки словами, що благословляє їх.

У своїх листах Є. Сверстюк надсилає дружині свої переклади Дж. Байрона, Й. Гете, С. Екзюпері, І. Канта, Р. Кіплінга, Р.-М. Рільке, Мігеля де Сервантеса; пише літературознавчі роздуми, які стосуються українських письменників – Т. Шевченка, І. Франка, Лесі Українки тощо. Саме в роки ув'язнення автор створює поетичні шедеври, присвячені великим особистостям, які привертали його увагу подоланням драми людського духу (поеми «Франко», «Достоевський», «Гоголь», вірші «Сервантес», «То була дивовижна зоря» тощо).

Власне всі твори, про які йдеться в листах (поезія, проза, переклади, літературна критика), присвячені дружині, яку він називає Весною, Дульсинеєю з Тобосо, Ірраціональною Принцесою. Вона виступає стимулом творчості, живим світлом ідеалу.

Євген Сверстюк неодноразово, під час листування, обговорював і піддавав критиці творчість тих письменників, яких перекладав та перечитував. Наприклад, про мову написання творів Г. Сковороди він пише наступне: *«Щодо мови творів Сковороди – чого тут дивуватися, коли чоловік писав на латині, а читав по-старослов'янськи і, очевидно, знав Біблію напам'ять... Відчувається, що мові він не надавав значення, а щоб бути зрозумілим – закроював народні слова і вирази. Вірніше – без народної мови він не міг повно висловити себе» [61, с. 246].* І дружина приймала участь в таких обговореннях, висловлюючи свої думки та дискутуючи на різні теми.

Саме в цих Книгах Листування переплітаються і переходять одне в одного спогади, сповіді, казки, реакція на літературні і культурні події, філософські роздуми про життя, поетичні твори тощо. Дружина за допомогою листування підтримує з чоловіком зв'язок, живий діалог, розповідає новини, виконує різні доручення Є. Сверстюка. Деякі листи прочитуються у колі друзів.

Сила Книг Листування в тому, що її творці – це реальні люди, особистості, які змогли досягнути істини ідеалу і не поступилися перед неправдою й оманами світу, в якому жили.

4.2. Специфіка листування Євгена Сверстюка

Українська епістолярна спадщина багата та різноманітна за своєю тематикою. В умовах бездержавності народу багато діячів культури, політиків змушені були висловлювати свої думки і принципи, пропагувати і обстоювати власні ідеї, звертаючись до листування з рідними, друзями, однодумцями. Кожний лист можна розглядати як акт комунікації і окремий вид художньої творчості.

Епістолярна спадщина стає випробуванням тем, образів, що пов'язано як з історичними обставинами розвитку української літератури, культури, так і загальними тенденціями розвитку світової літератури. Найцікавішими у цьому сенсі є листи шістдесятників, бо у них знайшли своє відображення етапи духовного зросту, коло інтересів, обговорення культурних і літературних проблем.

Євген Сверстюк у жанрі листа поєднав фахи літературного критика, поета, перекладача та особистості. Саме завдячуючи епістолярію митця бачимо не лише значну частину творчого доробку, а й маємо інформацію про його подальші творчі наміри.

Вивчення художньо-образного, мовного світу особистості допомагає зрозуміти процеси, які відбуваються у загальнонародній мові. Дослідження мови митців, творчість яких була штучно вилучена з українського мовного процесу, набуває сьогодні першочергового значення. Розуміння сили слова, точне керування ним в тлумаченнях образу – визначальна характеристика ідіостилю Є. Сверстюка як письменника, борця з порожніми словами. Тому необхідно звернути увагу на

художньо-образну систему листування, визначити до яких типів та образів звертається автор при написанні листів до рідних йому людей, побратимів, знайомих.

Літературні архетипи виражають себе певними образами, символами, які виникають відповідно до суспільно-історичних та духовно-культурних процесів кожної епохи і передаються наступним поколінням. Як зазначається в «Літературному словнику-довіднику» за редакцією Р. Т. Гром'яка, «архетипи містять в собі інформацію про духовно-культурне начало, яке зберігається в генетичній пам'яті народу і поширюється в українській літературі. Система архетипів кожного народу є основою національного в літературі. Таким чином, знання про архетипи, принцип їхньої дії в художньому творі породжує в читача певне уявлення про українську ментальність, особливості української душі, ставлення до історичних подій» [36, с. 12].

Архетип – це праобраз, первісний образ, ідея. Він проявляється в різних сферах духовного життя і поведінки людини через символи, образи уяви, які мають прихований сенс і відповідно потребують тлумачення. Особливого значення цей термін набув завдяки аналітичній психології К.-Г. Юнга, за якою архетип закладено в основу чуттєво-настрєвих комплексів, що визначає їхню автономію. Він найяскравіше представлений у міфах, фантазіях, снах, художній творчості у вигляді старих прадавніх стійких мотивів та асоціацій, які вчений назвав «архетипічними ідеями, що існують поряд з інстинктами» [80, с. 587].

Отже, згідно з працею К.-Г. Юнга підсвідома сфера психіки в кожного індивіда містить певні приховані сторони історичного досвіду, які в ній зафіксовані та є психологічним корінням рушійної сили кожної нації.

Науковець у своїх працях виділяв чимало архетипів, але найбільша увага приділялась жіночому – Великій Матері. Цей архетип найчастіше представлений у легендах, міфах і казках.

На думку К.-Г. Юнга, архетип Великої Матері виникає під впливом магічного ставлення людини до землі, з якої вона, згідно міфам і легендам, походить, на якій живе і куди повертається, проживши свій вік. Серед інших втілень – образ

конкретної жінки (матері, бабусі), богині будинку, моря, університету (alma mater) тощо. Вчений стверджував, що архетип Великої Матері втілює не лише справжній образ жінки, який може бути і позитивним, і негативним.

Євген Сверстюк у своєму листуванні теж вдається до використання архетипу Великої Матері. У деяких листах він так і звертається до своєї дружини, називаючи її Великою Мамою: *«Любі мої, найрідніші – Велика Мама і Маленька Мама! Завжди тримаю вас на великій лівій долоні»* [61, с. 146].

Образ жінки-матері поширений в літературі, тому і письменник вкладає в нього особисте значення: бути хорошою матір'ю, берегинею дому, їхньої дитини, родинних стосунків тощо. Адже це дружина Валерія займалася вихованням дитини, відвідувала його хвору матір і родичів, працювала та знаходила час поспілкуватися з однодумцями, через листи, на відстані, підтримувала його морально і духовно. Дружина для Є. Сверстюка є ще й вдячним читачем і слухачем. Вона – єдиний читач, до якого дозволено писати двічі на місяць.

Євген Сверстюк міг просто звертатися до своїх дівчат: *«Рідні мої – Велика і Маленька! Коли вам треба буде вдихнути іншого повітря і обтруситись від щоденної гри на клавіатурі хвилинних цінностей, приходьте сюди...»* [61, с. 529].

Архетип Великої Матері є одним із найбільш значущих і проявляє себе в різних образах, які мають багато значень, але пов'язані з головною його ідеєю: джерелом життя, мудрості, милосердя. Саме цей архетип виникає за обставин, коли людина, яка відчуває розгубленість і відчай, потребує духовної опори, підтримки в переконаннях. Саме такий смисл вкладав у свої звертання в листах до дружини Є. Сверстюк.

Часто у переписці з коханою Є. Сверстюк, за аналогією до персонажів повісті «Земля» О. Кобилянської, використовує образи Івоніки та Марії. І ці герої завжди жили в злагоді. Марійка – дружина Івоніки, працююча, чесна, лагідна жінка. З повісті дізнаємося, що вона завжди була разом із чоловіком. Вони разом переживали як життєві радощі, так і всілякі негаразди. Напевно, тому Є. Сверстюк і звертається до цих образів, листуючись із дружиною, яка завжди була з ним поряд (якщо не фізично, то подумки).

У використанні саме цих образів, на нашу думку, є щось інтимне, пестливе, бо В. Андрієвська відповідає чоловікові: *«Добрий вечір, любий старенький Івоніко! Сидить ваша погана Марійка в ліжку, з помитою головою, зовсім не кучерява і не кольорова, але зате дуже чиста і вдоволена – і шкрябає новою ручкою, випробовує.*

А задоволена вона дуже тому, що одержала від свого поета листа сьомого...» [61, с. 255].

Або: *«Любий, Івоніко! Твоя Марійка зовсім завідопочивалась, і вже всі ті думки відступають перед одним-єдиним: додому. А додому й не можна, якраз на тепер у нас є путівки... Попалась твоя Марійка, як хтось-там в окріп»* [61, с. 263].

За твором О. Кобилянської, Марійка та Івоніка – люблячі і дбайливі. Вони плачуть у своїх синів Михайла та Сави найкращі людські якості. Так і Валерія Андрієвська виховувала дочку, повсякчас дбаючи про високі моральні якості дитини.

Образи Марійки та Івоніки є втіленням цінностей народної моралі. Вони люблять працювати, щоб забезпечити майбутнє своїх дітей. Івоніка завжди дотримувався думки, що людина є найбільшою цінністю у житті.

Образ Людини та роздуми про її роль і місце в цьому світі неодноразово спливають у листах Є. Сверстюка. Людина в усі часи прагнула знайти своє місце у навколишньому світі, жити в гармонії з природою, досягнути сенс свого буття: *«Є спокута відчаю, коли людина кидає на терези з надривом усю знецінену ношу запутаного життя. Є моральна ясність, з якою людина бере на себе вериги: табу, щоб знову почати рівний шлях з простим серцем, готовим на всякі страждання і жертви. Тоді минуле згортається, як куна перетлілого вугілля, і стає неістотним перед сумірною величчю того затворництва, яке і складає штрихи справжнього портрету. Такий фінал не може не бути справжнім – завершенням того, що закладено в натурі і в долі»* [61, с. 274].

Є. Сверстюк, відчуваючи себе самотнім, відокремленим від близьких йому людей і друзів, усвідомлював, що людина має вірити в свої власні сили, бо самотність вимагає необхідності бути мужнім, знаходити в собі сили пережити найскладніші події в житті. За своє місце в суспільстві треба боротися і перемагати.

Листи чоловіка до дружини вражають нас своїми звертаннями. Адже чоловік жодного разу не написав імені дружини. Окрім Марійки, він називав її Лілею, Лілянкою, Лянкою. На нашу думку, ці імена походять від назви квітки. Лілія – це символ чистоти та милосердя, квітка Богоматері, атрибут святості. З нею пов'язані численні народні міфи, перекази та легенди.

Це ім'я не лише має важливе значення в культурі та мові, але і несе певну символіку, що збагачує його сенс і впливає на сприйняття оточуючих. Саме такий образ квітки Євген Сверстюк використовує, щоб підкреслити красу, ніжність і чистоту своєї коханої жінки. У літературі та мистецтві такі персонажі часто є символами доброти та світла, елегантності: *«Ліліяно! За вікном скрипить біла справжня зима, а я все ще не можу настроїтись, щоб сприйняти її... Отже, Лілянко, Ти чекаєш, щоб вже поговорити про Тебе...»* [61, с. 384-385].

У листуванні неодноразово присутній образ лелеки: *«Сиджу під зоряним деревом, яке надійшло вчора від тебе і зазираю під нього. В гнізді – це ти Лелечиха разом з Мачком і жабкою? Ти – Лелечиха-Лелечка? А чому досі нам не було ясно це – взагалі не бралось до уваги, що ти теж з птахів»* [61, с. 114]. Або: *«Мої чисті й світлі Лелечко з Мачинкою! Це буде мій останній лист старого року»* [61, с. 126].

Є. Сверстюк використовує образ жінки-лелеки, щоб підкреслити і висловити Валерії свою довіру, підтвердити, що вона є для нього та дочки тією, хто приносить радість, щастя, любов. Адже здавна українці сприймали лелеку як символ продовження роду, сімейного добробуту, любові до рідного краю. Ці птахи красиві та граціозні. Лелеки є надзвичайно турботливими батьками, особливо – самки. З листування нам відомо, що Валерія є саме такою матір'ю для своєї дочки. Також необхідно зазначити, що для багатьох народів лелека є символом добра, благополуччя і щастя. Цей птах символізує радість, здоров'я і довголіття.

Відомо, що слова, які ми використовуємо кожного дня для передачі інформації, в тексті набувають нових значень, властивих лише мові автора. Є. Сверстюк має своє індивідуальне сприйняття і розуміння лексем, які він використовує, надаючи їм своїх особливих відтінків і значень. Читаючи листування, ми відчуваємо, що назву імені автор листів вживає у значеннях кохання, мрії, надії,

сподівання, переживання, що дає нам право наполягати на набутті цією лексемою особливої символіки.

Можемо стверджувати, що авторський зміст слова «лілія» надає змогу виявити прихований підтекст, який формує символічні лінії, що об'єднуються саме такою назвою квітки. Цей символ створює не одне, а кілька нових образів.

Слід зазначити що до донечки батько звертається так: *«Моя дуже любя Макова дівчинко»* [63, с. 157]; *«Люба моя Мачинко!»* [62, с. 290]; *«Люба моя Віринко-Мачинка!»* [62, с. 298]; *«Мій славний Мак!»* [63, с. 20]; *«Любий мій Мачок!»* [62, с. 317]; *«Любий мій дівчок-Мачок»* [62, с. 347]; *«Моя дуже любя доню!»* [63, с. 113]; *«Мій дуже Мачок-Пташечка!»* [63, с. 294]; *«Мій любий сонячний Мак!»* [63, с. 15].

На нашу думку, назва «Мачок» походить від лексеми «мак». Мачинка – це маленьке зернятко з голівки маку. Якщо звернутися до української міфології, то слово «мак» має чимало значень. Ця лексема виступає в ролі символу сонця, безкінечності, буття, краси, волі, гордості, оберегу від нечистої сили тощо.

Квітка маку згадується в українських народних піснях і думах. Також мак символізує козака, який героїчно гине, захищаючи Україну. З народної творчості мак із таким символічним значенням перейшов і в тексти художньої літератури.

Люди, спостерігаючи за рослинами, часто надавали їм символічного значення. Через їх образи передавались різні почуття та емоції. Так і Є. Сверстюк через особливі звертання передавав всі свої переживання у листах до маленької дочки: *«Мій любий сонячний Мак! Надсилаю на 8 березня букетик квіточок. Роздай його – трошки мамі, а трошки бабусі. Тобі квіточок ще не треба, бо ти сама мак – і чоловічого роду. Зрештою, тобі – ті квіти, що на конверті»* [63, с. 15].

Отже, не даремно татко Женя обрав саме таке звертання до донечки, вкладаючи в нього зміст та значення чарівної квітки – оберегу стосунків батьків. Макову квітку вплітали у вінок, бо мак – це символ роду, оскільки в його голівці

вміщається близько семиста зернин. Його квітку вишивають на одязі, рушниках (особливо – весільних).

Існує ще одна версія найменування “Мак”, “Мачок”, що походить від назви «макі», якою називали французьких партизанів. Напевно, впертий і цілеспрямований характер доньки посприяв такій назві. З часом, як піростала дитина, татко почав задумуватись над таким іменем: *«Ну а ти – як квіточка, як вишневенький мачок. Або, може, вже Мачка перейдено? Тепер вже більше підійде інша квітка? ...Але мене приваблюють своїми оксамитно-загадковим споєм, сонячною засмагою, гідністю і стриманою красою осінні брунатні квіти – які? Тепер тебе ще буду звати чорнобривчиком»* [62, с. 390].

Отже, Є. Сверстюк вміло використовує образну мову у приватному листуванні. Учасники епістолярного роману писали один для одного і навіть подумати ніколи не могли про те, що їхні листи почнуть перечитувати, досліджувати. Ці листи – картини, у яких змальовані сцени буденного життя в переплетенні з чимось вищим і духовним. Інтимні факти переплітаються з різними інтересами та досягненнями. Дружина ніколи не ставилася з байдужістю до змін, що відбувалися в житті її чоловіка, намагалася в своїх листах піднести моральний дух, позбавити його певних розчарувань і незадоволення табірною життя.

Характерно, що особливістю листування Є. Сверстюка з дружиною, було вміння висловлюватися просто, лаконічно та дотепно. У своєму спілкуванні вони використовували такі художні засоби, як епітети, порівняння, фразеологізми, вживали прислів'я і приказки.

В епістолярії Євген Сверстюк часто називає себе Івонікою, любим татком, Татом Зенею (так його іменувала маленька дочка): *«Благословляю вас вранці, вдень і ввечері. Ваш Івоніко і папа-тато Зеня»* [61, с. 279]; *«Завжди з вами Тато Зеня»* [61, с. 298]; *«Обіймаю обох великими долонями – тато Зеня»* [62, с. 343]; *«Цілую носика – тато Зеня»* [62, с. 347]; *«Цілую одразу дві руки. Ваш старий Івоніка»* [62, с. 437].

Від свого імені і дочки Віруні Валерія Андрієвська зверталася до чоловіка зі словами ніжності й поваги: *«Добрий вечір, любий, сірий лелеко!»* [61, с. 180]; *«Наш*

шановний і любий Тату!» [62, с. 139]; «Добровечір, любий старенький Івоніко!» [61, с. 161]; «Дорогий Женя!» [61, с. 145]; «Добрий вечір, дорогий Івоніко!» [61, с. 252].

Дружина теж підписувала свої листи ніжними словами: «Твоя Марійка» [62, с. 280]; «Твоя Лілія» [62, с. 16]; «Цілую. Твоя Ліля» [62, с. 356]; «Твоя Ліляна» [62, с. 262]. Або: «До побачення, Івонічко. Цілуємо тебе – твої дівчата» [62, с. 302]; «Цілуємо тебе в обидві щоки і вуха. Твої дівчата» [61, с. 288]; «Цілуємо тата. Його Ляля і Віра» [62, с. 489]; «Цілую Івоніку. Його Марічка» [62, с. 511]; «Цілую тебе, любий наш весняний тату. Твої дівчата» [62, с. 529]; «Ми думаємо про тебе день і ніч, цілуємо – твої дівчата» [62, с. 580].

Листи часто проілюстровані малюнками (від тата до дочки і навпаки). У такий спосіб автори вели свій певний діалог та обговорювали події, зображені на цих малюнках.

Є. Сверстюк полюбляв гру слів, використовував ті лексеми, які вже давно вийшли з ужитку: «Моя Марійко, абисте здорові були, якісте мене напудили караваном посилок і фактом раптового розбагатіння. Проте мене починає вже діймати тривога багатих» [63, с. 15]; «Йой, Марійко, щойно прийшла Твоя велика посылка, де ти, як добра таздиня, вгадала все, що може мені заманутись. Тільки всього забагато» [63, с. 113]; «Марійко! Абисте були здорові! Приєднуйтесь до бесіди» [63, с. 29].

Часто у листуванні ми знаходимо авторські порівняння, метафори, як-от: «Отримую від Тебе милі, зворушливі і мудрі листи – як подих лебединого вітру і вже починаю відчувати Твою присутність» [61, с. 34]; «Рідні мої дівчата, дні облітають, як сніг з чобіт, і заграються і разносяться вітром» [63, с. 144]; «Ти дивуєшся, що нас на фотографії не помічають? Ми на фотографії, ніби умовні знаки блідим чорнилом» [63, с. 105]; «А дні, як стружка за токарним верстатом – злітають, згортаються на купу – і замітають слід» [62, с. 362]; «Лялко! Зима почалась морозна, випав сніг, і на тьмяному небі повис тонкий серп місяця» [61, с. 371]; «За вікном скрипить біла справжня зима, а я все ще не можу настроїтись,

щоб сприйняти її» [63, с. 384]. Є. Сверстюк використовує влучні порівняння для розуміння подій, явищ, які відбувалися з ним в таборі та на засланні.

Мова письменника є надзвичайно метафоричною: *«Запала глибока осінь»* [61, с. 335]; *«Прошумів теплий весняний дощ, змив геть усе зайве, і тихо запищала маленька травичка»* [62, с. 66]; *«Десь поповзли черепахами десять моїх листів, і якась частка їх доповзе – такий закон природи»* [62, с. 88]; *«Ось вже і літо. Мліють під сонцем ліниві дерева. Пролітають грозові дощі і знову парить»* [62, с. 97]; *«А за вікном скрипить біла справжня зима»* [61, с. 312]; *«Злітає холодний травень»* [61, с. 524]; *«На цей місяць маю листопадове свято – наче листя падають ваші листи, фотографії»* [61, с. 104]; *«А небо хмуриється, прискає дощами і посипає снігом»* [62, с. 166] тощо.

Ще з дитинства нам відомо, що прислів'я та приказки передавалися з покоління до покоління. Вони були голосом народу, його душею, глибокою мудрістю, моральністю і особливою філософією. Паремії якнайкраще втілюють якості характеру, морально-етичні норми, притаманні українському народу. Завдяки своїй емоційності прислів'я і приказки мають великий вплив на особистість. У дітей вони формують навички культурної поведінки, в доступній формі вчать бути скромними, стриманими, шанувати батьків, жити мирно серед людей. Інколи влучний короткий вислів має більшу виховну силу, ніж читання моралі. Прислів'я, які використовує автор листів, допомагають дружині зрозуміти смисл сказаного та правильно діяти. Адже з допомогою стійких словосполучень слів можна висловити свої почуття, надати правильну відповідь, яка буде влучною та кмітливою.

Автор листів часто послуговується пареміями, афористичними висловлюваннями, доповнюючи ними текстовий матеріал, як-от: *«Судженого і конем не об'їдеши»* [63, с. 134]; *«Щоб з мене виходив холод, а з вас втома»* [63, с. 444]; *«Скажи дурневі Богу молитися – він лоба розіб'є»* [61, с. 113]; *«Життя не настільки коротке, щоб людям не вистачало часу на чесність»* [62, с. 352]; *«Смерть – це перестановка цінностей і акцентів, зміна ракурсу»* [62, с. 524]; *«Осінь була щедрою, треба й честь знати»* [63, с. 112]. Митець часом перекладає для дружини прислів'я відомих світових письменників – з Кароля Бунша: *«Коли*

жінка перестає бути схожою на дитину – вона перестає бути жінкою» [62, с. 295]; «Щоб відучитися грюкати дверима, треба вкладати між ними пальця» [62, с. 295]; Андре Моруа: «Стиль – це душа» [62, с. 295]; «Щасливе подружжя – це будівля, яку щодня треба ремонтувати» [62, с. 295]; Джебран Халіля: «Цінність людини не в тому, чого вона досягла, а в тому, чого вона прагне» [62, с. 422]; «Ми позичаємо в майбутнього, щоб сплатити борги минулого» [62, с. 422] тощо.

У своїх листах Є. Сверстюк вдається до такого прийому, як сон. Сновидіння є одним з найзагадковіших проявів особистості. Сни – не що інше, як суб'єктивне сприйняття образів, що виникають у свідомості людини, що спить. Залежно від того, які переживання турбують автора, сняться різні за змістом сни. У нашому випадку майже всі сни автора листів пов'язані з коханою дружиною: *«Сьогодні, Ляно мені наснилась Ти. ...На якомусь зеленому пагорбі, по різні боки ми лежали ницьма на відстані руки. Я розрізав якесь велике стигле яблуко і простягнув Тобі половину. А тоді ми стали ділити порівну чорні зернята в ньому... але сон стривожив, я прокинувся, став думати над ним і вже до ранку не заснув» [62, с. 31–32]. Або: «Ліляно, десь Ти епізодично з'явилась в моєму сні короткої літньої ночі, і зараз в глухій тиші кімнати я ловлю себе на тому, що ставлю квіти ніби до Твого приїзду, і ніби мене цілком влаштовує, що приїдеш сама. Словом, відновлюється стан чекання, який складав атмосферу творів не лише Чехова» [63, с. 197]; «Моя велична і чиста Ляночко! Приснилась мені з променем теплої усмішки. Мені не сняться ніякі сни, а якщо сниться, то так, наче падає уламок цвинтарного граніту» [61, с. 114]; «Вчора – 22 серпня – я хотів написати про легкий прозорий сон, в якому зустрілись ми, якісь легкі, наче поза вагою землею, і розмова була грою на Мачковій приблизно хвилі. Здається, було таке літо, як у вас надворі, ми сиділи на якомусь насипі біля зарослого рову, але в рукавицях» [62, с. 360].*

У своїх сновидіннях Є. Сверстюк хоче висловити особисті почуття до Валерії, дати можливість сповна пережити їх, здійснюючи заміщення реальної ситуації. Знаючи, що дружина далеко, у снах автор листів уявляє її поряд, виражаючи свої

почуття і ніби переживаючи все наяву. Отже, сон в листуванні Є. Сверстюка виступає як засіб розкриття його внутрішнього стану.

Не тільки через образи снів письменник натякав дружині про своє кохання. Завуальовано, через любов до дитини, він намагається сказати коханій людині про те, про що не міг написати відверто: *«Тобі, Лянко, випало особисте щастя: ми з Мачком любимо Тебе, як дальній і ближній. ...Але дальнього принаймні можна стерпіти і розквитатись з ним снами»* [62, с. 399].

Варто зауважити, що у своєму листуванні Євген Сверстюк не вдається до езопівської мови. Він завжди прямо і неоднозначно порушує проблеми, які його турбують, інколи – з додаванням до інформації відтінку філософічності. Автор все називає своїми іменами, прямо задає запитання, відверто дискутує та критикує події, які обговорює з дружиною.

Висновки до IV розділу

Епістолярна спадщина шістдесятників стає випробуванням тем, образів, що пов'язано як з історичними обставинами розвитку української літератури, культури, так і загальними тенденціями розвитку світової літератури. Найцікавішими у цьому сенсі є листи шістдесятників, бо у них знайшли своє відображення етапи духовного зросту, коло інтересів, обговорення культурних та літературних проблем.

Листування Євгена Сверстюка з дружиною представлено двотомником у трьох книгах. Ретельно підготоване та коментоване, воно вміщує листи за ті дванадцять років, коли подружжя перебувало в розлуці. Можна сказати, що це документи доби, які відомі для нас події відкривають заново. Завдяки листам дізнаємося про духовну та етичну висоту, досконалі стосунки, багатство думок та почуттів, глибше розуміємо контекст тогочасного Києва і життя в зоні заслання.

Є. Сверстюк завжди чекав на листи від родини. Саме в епістолярії митця, його спілкуванні з дружиною відчуваємо щирість, відкритість один до одного, чистоту думок і чесність. Їх переписка носить характер живого діалогу на відстані, діалогу з відтінком інтимності. Обоє переймаються спільними проблемами, переживають однакові емоції.

Листування з рідними демонструє широку тематику розмов. Воно містить як традиційні моменти (звіт про фінансові витрати та стан здоров'я, докладний опис побуту, заклопотаність з приводу довгої мовчанки рідних), так і цікаву інформацію (образні вислови, що стосуються нових вражень; роздуми, що супроводжуються певними висновками; реакція на побачене та пережите).

У листуванні з дружиною Є. Сверстюк розповідає про різні події, висловлює своє ставлення до них, про власний досвід, який набув перебуваючи в ув'язненні, відстоює свої етичні переконання, інтереси тощо. Він виявляє в листах небайдужість до того, що відбувається з його родиною, знайомими, друзями-однодумцями. Намагається писати цікаво, емоційно, бо від цього залежить і реакція адресатів.

ВИСНОВКИ

Шістдесятництво як суспільно-естетичне явище неодноразово викликало інтерес сучасних дослідників (літературознавців, лінгвістів, істориків, культурологів, політологів), та все ж, сьогодні, залишається багато запитань, які потребують детального дослідження. Українське шістдесятництво виникло передусім як мистецько-громадський рух національно свідомої інтелігенції, яка спромоглася в Україні на етичну революцію.

Епістолярна спадщина в'язнів сумління В. Стуса, І. Світличного, В. Чорновола, Є. Сверстюка та інших, яких тоталітарною владою було ізольовано від українського народу, є вартісним мистецьким явищем.

Кореспонденція, написана за ґратами, розкриває таку собі творчу лабораторію, літературні плани. Там читач знаходить самооцінку власних творів авторів і аналіз текстів інших письменників, інформацію про громадську роботу.

Ідейною домінантою такого епістолярію, попри цензуру та самоцензуру, щоб не наражати на небезпеку близьких і рідних людей, виступає боротьба з тоталітарним режимом, прагненням звільнити кожного українця від будь-якої чужої залежності, зростити свідому національну особистість.

Листування шістдесятників – це реальна, сповнена фактажем пам'ятка розумового життя дисидентів, неоцінений фактичний матеріал, який надає уявлення про епоху. Це помітне явище в українській культурі, безцінний документ доби.

Ознайомлення з епістолярієм діячів шістдесятництва ніби створює безпосереднє спілкування з ними, надає можливість заглибитися в глибокі психологічні пласти, побачити становлення особистості, допомагає уявити нам образ людини-творця, людини-діяча в різних середовищах – родинному, суспільному та національному.

Євген Сверстюк – український дисидент, філософ, літературознавець, громадський діяч. Надзвичайно важливим для об'єктивного розуміння існування дисидентського руху в Україні є вивчення внеску Є. О. Сверстюка в розвиток української культури та суспільно-політичної думки 60 – 80-х років.

Постать Євгена Сверстюка є перспективною в наукових дослідженнях за різними напрямками. Це стосується літературознавства, журналістики, історії, релігії. Вивчення творчості митця допоможе нам глибше осмислити історію та культурне життя України 70 – 80 років XX століття. Він висловлював мудрі і повчальні думки під час своїх виступів, інтерв'ю, при написанні творів, філософічних роздумів на різні теми. Усе це допоможе з'ясувати причини теперішніх суспільних проблем і дасть підказку в їх вирішенні.

Вперше в українській культурі виходить листування, у якому представлені листи в табір дружини та листи з табору чоловіка – двотомне видання «Євген Сверстюк – Валерія Андріївська. Листування».

Листування Євгена Сверстюка з дружиною представлено у трьох книгах. Ретельно підготоване та відкоментоване, воно вміщує листи за ті дванадцять років, коли подружжя перебувало в розлуці. Дивовижний документ доби, у контексті якого навіть і відоме нам відкривається наново. В листах прослідковується духовна та етична висота, досконалі стосунки, багатство думок і почуттів.

Характерною особливістю листів є вміння автора перебороти життєві обставини, зберегти вірність справжнім цінностям у житті. Вони, психологічно виважені, слугували як внутрішній захист, спосіб реалізувати себе та спілкуватися зі своїми однодумцями.

Епістолярій Є. Сверстюка до дружини та дочки багатий на різні думки та теми. Тематично ці листи часто містять інформацію про родинне життя. У епістолярії автор може подавати літературні переклади, критику творів письменників, ділитися з дружиною власними філософськими роздумами.

Це листування є детальним описом повсякдення і вповні передає суспільну атмосферу того часу.

Свою місію дисидент Євген Сверстюк вбачав у створенні індивідуального бачення розвитку української культури, очищення її від ідеологізму. Творчість митця сповнена роздумами про долю і місце української культури з глибоким корінням та високими моральними цінностями у світовому контексті.

Євген Сверстюк у жанрі листа, який у таборах і на засланні для нього був єдиним засобом спілкування, поєднував у собі чимало іпостасей: літературного критика, перекладача, автора багатьох есеїв, поета, люблячого чоловіка та батька. Завдячуючи цим листам, ми бачимо не тільки значний творчий доробок, а й інформацію про подальші творчі наміри.

Є. Сверстюк вміло використовує образну мову у приватному листуванні. Учасники епістолярного роману писали один для одного і навіть подумати ніколи не могли про те, що їхні листи почнуть перечитувати, досліджувати. Ці листи – картини, у яких змальовані сцени буденного життя в переплетенні з чимось вищим і духовним. Інтимні факти переплітаються з різними інтересами та досягненнями. Дружина ніколи не ставилася з байдужістю до змін, що відбувалися в житті її чоловіка, намагалася в своїх листах піднести моральний дух, позбавити його певних розчарувань і незадоволення табірним життям.

Характерно, що особливістю листування Є. Сверстюка з дружиною, було вміння висловлюватися просто, лаконічно та дотепно. В своєму спілкуванні вони використовували такі художні засоби, як епітети, порівняння, фразеологізми, вживали прислів'я і приказки тощо.

Листи Є. Сверстюка – це такий фактичний матеріал, без якого уявлення про митця та епоху було б неповним. Вони дають змогу торкнутися психологічних пластів, побачити глибоке внутрішнє життя особистості. Це вагоме джерело відомостей для вчителів, літературознавців, істориків, бо допомагає уявити живий образ людини-творця, діяча в різних середовищах, як в родинному, так і суспільному, допомагає зрозуміти та переосмислити суть вчорашніх сторінок нашої історії.

Епістолярна спадщина Євгена Сверстюка стала важливим явищем в українській культурі і літературі. Це документ часу. Його творчий доробок може зацікавити як істориків, так і політологів, культурологів та літературознавців. Ця зацікавленість зумовлена широким спектром проблем, які піднімав і досліджував письменник та які не втрачають своєї актуальності протягом століть.

Характерною особливістю листів дисидентів є вміння авторів перебороти складні обставини, зберегти вірність справжнім цінностям у житті. Вони, світлі і психологічно виважені, слугували внутрішнім опертям і захисним щитом, як спосіб творчої реалізації і життєдайного спілкування, духовного спокою.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Агафонова А. М. Лексичні засоби вираження авторської модальності епістолярного тексту // Науковий вісник Чернівецького нац. у-ту : зб. наук. пр. Слов'ян. філол. Вип. 496–497. Чернівці : ЧНУ, 2010. С. 129–134.
2. Антонович М. Переднє слово // Сверстюк Є. Собор у риштуванні. Париж : Балтимор, 1970. С. 8.
3. Бацевич Ф. С. Нариси з лінгвістичної прагматики. Львів : ПАІС, 2010. 336 с.
4. Бійчук Г. Актуалізація архетипів національного підсвідомого засобами художнього слова // Дивослово. 2005, № 1. С. 13–18.
5. Богдан С. Лист як особливий вид комунікативної діяльності // Проблемні питання синтаксису. Чернівці : ЧДУ, 1997. С. 157–163.
6. Бояновська Е. М. Микола Гоголь : між українським і російським націоналізмом. Київ : Темпора, 2013. 610 с.
7. Булах О. Н. Епістолярний стиль чи епістолярний жанр / О. Н. Булах // Мовознавство, 1982. № 1. С. 66–70.
8. Вашків Л. Епістолярна літературна критика : становлення, функції в літературному процесі. Тернопіль, 1998. 134 с.
9. Вербова Роксолана. Гідність особи у творчості Євгена Сверстюка // Тези звітної наукової конференції філософського факультету за 2014 рік / Відп. за випуск Л. Рижак. Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2015. 264 с. С. 42–44.
10. Галич О. Українська документалістика на зламі тисячоліть : специфіка, генеза, перспективи. Луганськ : Знання, 2001. 246 с.
11. Григоренко І. В. Епістолярний стиль мовлення в українській літературній документалістиці другої половини ХІХ століття // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 8. Філологічні науки. Мовознавство. Вип. 5. 2013. С. 49–55.
12. Дзюба І. Феномен Євгена Сверстюка // Літ. Україна. 1995. 2 берез. С. 5.
13. Дзюба І. З криниці літ. : у 3 т. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. С. 632–638.

14. Дзюбишина-Мельник Н. Мова релігійної преси з погляду загальнолітературних норм // Сучасна українська богословська термінологія від історичних традицій до нових концепцій : матеріали Всеукраїнської наукової конференції. Львів, 1998. С. 202–213.
15. Дубовик С. О. Особовий фонд культурного і громадського діяча Євгена Сверстюка в ЦДАМЛ України (до 90-річчя від дня народження) // Архіви України. 2019. № 1. С. 120–129.
16. Дудик П. С. Стилїстика української мови. Київ : Видавничий центр «Академія», 2005. 368 с.
17. Енциклопедія «Українська мова» / Ред. В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2000. 750 с.
18. Жванія Л. В. Світоглядна публіцистика Євгена Сверстюка в контексті формування громадянського суспільства : аксіологічний аспект // Волинь філологічна : текст і контекст, Волинь, 2016. С. 24–41.
19. Жиленко І. Homo feriens : спогади / Передмова Михайлини Коцюбинської. Київ : Смолоскип, 2011. 816 с.
20. Заболотна Т. В. Епістолярна спадщина В. Винниченка : адресування і стиль : дис.. ... канд.. філол.. наук : 10.01.01. Київ, 2005. 254 с.
21. Загоруйко Н. Таборовий епістолярій українських шістдесятників (Літературно-естетичний дискурс). Київ : Смолоскип, 2018. 254 с.
22. Зарецький О. Офіційний та альтернативний дискурси 1950 – 1980 рр. в УРСР. Київ : Ін-т укр. мови НАН України, 2008. 440 с.
23. Зуєва О. В. Стиль епістолярних текстів XI – XVII століть та його місце в історії української літературної мови : автореф. дис. ... на здобут. вчен. ступ. канд. філол. наук : 10.01.01. Мінськ, 2009. 25 с.
24. Кант І. Критика сили судження. Серія : Філософія. Київ : Темпора, 2022. 702 с.

25. Касьянов Г. Незгодні : українська інтелігенція в русі опору 1960 – 80-х років. Київ : Либідь, 1995. 224 с.
26. Кириченко С. Люди не зі страху. Українська сага : спогади / Перед. слово Юрія Бадзя. Київ : Смолоскип, 2013. 920 с.
27. Котяш І. Теоретико-методологічні засади вивчення епістолярію // Нова педагогічна думка. 2014. № 2. С. 44–47.
28. Коцюбинська М. Листи і люди : роздуми про епістолярну творчість // Сверстюк Є. На святі надій : Вибране. Київ : Наша віра, 1999. С. 6–7.
29. Коцюбинська М. «Зафіксоване й нетлінне» : Роздуми про епістолярну творчість : монографія. Київ : Дух і Літера, 2001. 300 с.
30. Коцюбинська М. Крізь велику призму // Сверстюк Євген. На святі надій : Вибране. Київ : Дух і Літера, 2009. 584 с.
31. Кочерга С. О. Письменницький епістолярій : навч. посіб. для студентів вищ. навч. закл. Луцьк : Вежа-Друк, 2017. 220 с.
32. Кошелівець І. Переднє слово // Сверстюк Є. Вибране / упоряд. І. Кошелівець. Мюнхен : Сучасність, 1979. С. 3–6.
33. Кошелівець І. Окремий Євген Сверстюк // Сверстюк Є. О. Світлі голоси життя. Київ : ТОВ «Вид-во «Кліо», 2015. С. 5–14.
34. Кузьменко В. Письменницький епістолярій в українському літературному процесі 20 – 50-х років XX століття : дис. ... д-ра філол. наук : 10.01.01 Київ, 1999. 335 с.
35. Лис С. В. Слово поза цензурою : Самвидав як феномен культури і суспільно-політичної думки 1960-х – 1980-х років (Західна Україна) : монографія. Луцьк : ПВД «Твердиня», 2008. 76 с.
36. Літературознавчий словник-довідник / За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 752 с. С. 12, 236, 572.
37. Луцький Ю. Листування з Євгеном Сверстюком. Балтимор ; Торонто : Смолоскип, 1992. 234 с.

38. Ляхова Ж. Теоретичні питання дослідження епістолярію українського письменства // Третій Міжнародний конгрес україністів. Харків, 1996. Серія : Літературознавство. С. 85–91.
39. Маринович Мирослав. Трикутник взаємопомічної любові (про листування Євгена Сверстюка та Валерії Андріївської) // Критика. 2019. № 7–8 (261–262). С. 31–38.
40. Мазоха Г. С. Епістолярна спадщина і парадигми наукового дослідження // Вісник Житомирського ДУ імені Івана Франка. Житомир : РВВ ЖДУ, 2005. Вип. 24. С. 88–92.
41. Мазоха Г. С. Жанрово-стильові модифікації українського письменницького епістолярію другої половини ХХ століття : автореф. на здобуття наук. ступеня д-ра філол.. наук : 10.01.01. Київ, 2007. 36 с.
42. Мазоха Г. С. Епістолярій митців діаспори як реалізація їх світоглядних та естетичних позицій // Закарпатські філологічні студії. Вип. 21. Том 2. 2022. С. 202–207.
43. Михайлин І. Л. Основи журналістики : підручник. Вид. 5-е переробл. та допов. Київ : Центр учбової літератури, 2011. 496 с.
44. Морозова Л. І. До проблеми розмежування листа як первинного мовленнєвого жанру й епістолярної форми як художнього прийому (на основі концепції М. Бахтіна про первинні і вторинні мовленнєві жанри) // Наукові праці Кам'янець-Подільського університету. Серія : «Філологічні науки». Вип. 10. Кам'янець-Подільський : Абетка нова, 2005. С. 177–184.
45. Морозова Л. І. Письменницький епістолярій у системі літературних жанрів : дис. ... канд. Філол.. наук : 10.01.01. Київський най. ун-т імені Тараса Шевченка; Ін-т філології. Київ, 2007. 223 с.
46. Овсієнко В. Чоловік праведний (передмова від упорядника) / В. Овсієнко // На полі чести : У 2 кн. Кн. 2. Наш сучасник Євген Сверстюк / Упоряд. Василь Овсієнко. Київ : ТОВ «Вид-во «Кліо», 2015. С. 5–7.

47. Оляндер Л. Мемуарні мотиви у творчості Євгена Сверстюка : особистість у протиборстві з нелюдськістю / Л. Оляндер // Вісник Дніпропетровського університету імені Альфреда Нобеля. Серія : Філологічні науки. 2015. № 1 (9). С. 96–101.
48. Павлик Н. В. Специфіка епістолярного жанру як міжстильового явища // Лінгвістика : зб. наук. праць. Луганськ : Вид-во ЛНПУ ім. Т. Шевченка «Альма-матер», 2005. С. 241–248.
49. Павлик Н. В. Типологія дискурсивних одиниць в українському епістолярному мовленні : дис.. ... канд. філол. наук : 10.01.01. Бердянськ, 2005. 229 с.
50. Радзівська Т. В. Текст як засіб комунікації. Київ : Вид-во НАН України, 1998. 194 с.
51. Сазонова О. В., Яковенко М. В. Епістолярний стиль письма (теоретичні аспекти) // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Чернігів : ЧНПУ, 2016. Вип. 140. С. 269–271.
52. Сверстюк Є. Профіль на тлі покоління // Літ. Україна. 1993. 4 берез. С. 5.
53. Сверстюк Є. Нам потрібна висота духу // Літ. Україна. 1995. 4 берез. С. 10.
54. Сверстюк Є. «З приводу процесу над Погружальським» / Не мир, а меч, Луцьк : ВМА «Терен», 2009. 500 с.
55. Сверстюк Є. Правда полинова. Київ : «Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2009. 304 с.
56. Сверстюк Є. Шевченко понад часом. Есеї. Луцьк ; Київ : ВМА «Терен» ; ТОВ «Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. 280 с.
57. Сверстюк Є. Гоголь і українська ніч : есеї / Євген Сверстюк. Київ : «Кліо», 2013. 328 с.
58. Сверстюк Є. На полі честі : у 2-х кн. Кн. 2 : Наш сучасник Євген Сверстюк / упоряд. В. Овсієнко. Київ : «Кліо», 2015. 597 с.
59. Сверстюк Є. Писані синім крилом / Євген Сверстюк ; упоряд. Олена Голуб. Київ : ТОВ «Вид-во «Кліо», 2015. 256 с.

60. Сверстюк Євген : бібліограф. покажч. / уклад. : Г. Волянська, О. Галганова ; наук. ред.. В. Кононенко, Київ, 2017. 216 с.
61. Євген Сверстюк – Валерія Андрієвська : Листування : в 2 т. Київ : Дух і Літера, 2019. Т. 1. Кн. 1 : 1973–1975. 736 с.
62. Євген Сверстюк – Валерія Андрієвська : Листування : в 2 т. Київ : Дух і Літера, 2019. Т. 2. Кн. 1 : 1976–1978. 712 с.
63. Євген Сверстюк – Валерія Андрієвська : Листування : в 2 т. Київ : Дух і Літера, 2019. Т. 2 : 1979–1983. 672 с.
64. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія Полтава : Довкілля-К, 2006. 716 с.
65. Словник української мови [Текст] / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; [редкол. : І. К. Білодід (голова) та ін. ; ред. тому С. І. Головащук]. Т. 7. Київ : Наук. думка, 1980. 720 с.
66. Словник української мови [Текст] / АН УРСР. Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні ; [редкол. : І. К. Білодід (голова) та ін. ; уклад. В. М. Білоноженко, С. І. Головащук, В. Й. Горобець та ін. ; ред. тому С. І. Головащук]. Т. 11. Київ : Наук. думка, 1980. 699 с.
67. Стус В. Листи до рідних // Василь Стус. Твори : в 4 т. : в 6 книгах. Т. 6 (додатковий), кн. 1. Львів : Просвіта, 1997. 494 с.
68. Тарнашинська Л. Шістдесятництво Л. Шістдесятництво : свобода вибору як єдина форма індивідуалізації особистості / Людмила Тарнашинська // Актуальні проблеми літературознавства : [зб. наук. праць]. Наук. ред. Н. І. Заверталюк. Дніпропетровськ : Навч. книга, 2000. Т. 7. С. 16–21.
69. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво : аберація явища у постмодерному прочитанні // Слово і Час, 2006. № 3. С. 59–71.
70. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво як концепція «духу часу» / Людмила Тарнашинська // Roczniks Humanastyczne. T. LSV-LV. Z. : Slowsanoznawstwo. Lublin : Wyd-wo TN KUL, 2007. S. 109– 124.

71. Тарнашинська Л. Презумпція доцільності : Абрис сучасної літературознавчої концептології. Київ : «Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 534.
72. Тарнашинська Л. Українське шістдесятництво : профілі на тлі покоління (Історико-літературний та поетикальний аспекти). Київ : Смолоскип, 2010. 632 с.
73. Тарнашинська Л. Сюжет доби : дискурс шістдесятництва в українській літературі ХХ століття // Ін-т літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України. Київ : Академперіодика, 2013. 678 с.
74. Тарнашинська Людмила. Его-дискурс українського шістдесятництва як зріз епохи. Київ : Смолоскип, 2019. С. 187–202.
75. Теоретичні засади лексикографування мовотворчості : ідіолект і узус : монографія / відп. ред. З. Г. Козирєва. Київ : Ін-т української мови НАН України, 2023. 487 с.
76. Українська мова : Енциклопедія / редкол. : Русанівський В. М., Тараненко О. О., Зяблюк М. П., та ін. Вид. 2-ге., переробл. та допов. Київ : Енциклопедія, 2004. 824 с.
77. Українське шістдесятництво : синергетичний вимір // Теорія літератури : концепції, інтерпретації : наук. збірн. Київ. нац. ун-т імені Т. Шевченка, ін-ту філології, каф. теорії літератури, компаративістики і літ. творчості / редкол. : Л. Грицик та ін. Київ : Логос, С. 149–160.
78. Українське шістдесятництво як проект (до питання термінологічної об'єктивності) // Актуальні проблеми літературознавчої термінології [До 75-річчя Рівненського держ. гуманітарн. у-ту] / зб. наук. праць / редкол. Є. М. Васильєв та ін. Рівне : Вид-во О. Зень, 2015. С. 110–113.
79. Хоменко Т. М. Проповідництво і сучасна публіцистика : монографія. Львів : ПАІС, 2008. 136 с.
80. Юнг К.-Г. Архетипи і колективне несвідоме. Львів : Вид-во «Астролябія», 2018. 608 с.
- 81 . Яручик Олег. Євген Сверстюк : Дух і Слово / Олег Яручик // Філологічні науки. Літературознавство. № 1 (326), 2016. С. 52–53.

82. В'язень сумління [Електронний ресурс] / Українська Вікіпедія. – Режим доступу:https://uk.wikipedia.org/wiki/org.//w/=В'язень_сумління/oldid=91665
83. Сверстюк Є. : Це – вибір. Пошук духовних джерел [Електронний ресурс] / Сверстюк Є. – Режим доступу : [http:// www.horting.org.ua/node/1082](http://www.horting.org.ua/node/1082)
- Сверстюк Є. : Це – вибір. Пошук духовних джерел [Електронний ресурс] / Є. Сверстюк. – Режим доступу : <http://www.horting.org.ua/node/1082>